

(Hoog)begaafd, uitgedaagd!

Aansluiting bij de onderwijsbehoeften van
(hoog)begaafden

G. H. van de Wetering

s1026180@student.windesheim.nl

**Opleidingen Speciale Onderwijszorg, School of Education,
Master SEN, Windesheim Zwolle**

3 juni 2011

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Hoofdstuk 1: Inleiding	4
1.1 Doelstelling	4
1.2 Onderzoeksvragen	4
Hoofdstuk 2: Theoretisch kader	6
2.1 Wat is (hoog)begaafdheid?	6
2.2 Kenmerken en onderwijsbehoeften van kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong	6
2.3 Kenmerken en onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden	7
2.4 Aanpassingen in het onderwijs	8
2.5 Ontwikkelingen in Nederland	10
2.6 Ontwikkelingen in Vlaanderen	11
Hoofdstuk 3: Opzet van het project	12
3.1 Onderzoeksplan	12
3.2 Verantwoording instrumenten	12
Hoofdstuk 4: Resultaten	14
4.1 Onderzoeksvraag 1	14
4.2 Onderzoeksvraag 2	20
4.3 Onderzoeksvraag 3	23
Hoofdstuk 5: Conclusies en aanbevelingen	27
Literatuur	31
Bijlagen	
A: Modellen	
B: Groslijst onderwijsbehoeften	
C: Zelf ontworpen instrumenten	
D: SiDi R Leerkracht observatielijst	
E: Resultaten groslijst onderwijsbehoeften	

Samenvatting

De laatste jaren bestaat er binnen het primair onderwijs steeds meer belangstelling voor onderwijs aan (hoog)begaafden. Zo is op basisschool Het Mozaïek^[HSP1] een aantal jaren geleden begonnen met het compactingprogramma.

Het voor u liggende rapport^[HSP2] is de neerslag van een onderzoek dat is uitgevoerd om te zien of Het Mozaïek voldoende aansluit bij de onderwijsbehoeften van kinderen met een (mogelijke) ontwikkelingsvoorsprong en (hoog)begaafde kinderen.

Met het onderzoek is inzicht verkregen hoe op Het Mozaïek in alle groepen gewerkt wordt, welk beleid de school heeft voor het omgaan met deze kinderen en welke uitwerking dat heeft in de praktijk. Om de werkwijze op Het Mozaïek goed te kunnen beoordelen is ook onderzoek gedaan in een Leonardoklas en een aantal Vlaamse scholen.

Uit het onderzoek komen als belangrijkste resultaten naar voren dat, ook al heeft de school met het compactingprogramma een goede stap voorwaarts gezet, er nog veel verbeterd kan worden op het gebied van de begeleiding bij verrijking, mogelijkheden voor leerlingen tot samenwerken en borging van het verrijkingswerk^[HSP3]. Er is een protocol voor (hoog)begaafden maar daar wordt niet mee gewerkt. Verder blijkt dat bij overige vakken onvoldoende wordt aangesloten bij de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden.

Naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek worden aan de schoolleiding van Het Mozaïek aanbevelingen gedaan hoe de aansluiting bij onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden het beste gerealiseerd kan worden en hoe de ontwikkeling van de (hoog)begaafde leerling gedurende de schoolperiode het beste gevolgd en geborgd kan worden.

We willen dingen uitvogelen

(Uitspraak leerling groep 8)

Hoofdstuk 1: Inleiding

Basisschool Het Mozaïek te Zeewolde, waar ik sinds februari 2010 een van de intern begeleiders (IB-er) ben, heeft ruim 300 leerlingen en 20 groepsleerkrachten. De schoolpopulatie is [wit](#)^[HSP4], heeft ouders waarvan 60% een HBO/WO opleiding heeft, 35% een MBO en 5% een LBO opleiding. De school staat in een wijk met 70% koopwoningen en 30% huurwoningen. De meeste ouders zijn tweeverdieners.

Ongeveer vier jaar geleden is begonnen om voor (hoog)begaafde kinderen meer uitdaging te bieden omdat versnellen voor een aantal kinderen geen goede optie bleek [te](#)^[HSP5] zijn. Er is toen een hoogbegaafdheidsprotocol opgesteld en het SiDi R protocol (De Bruin - de Boer & Kuipers, 2004) aangeschaft. Met deze protocollen wordt echter niet consequent [gewerkt](#)^[HSP6].

De school heeft drie jaar gewerkt met een zogenaamd goochemuurtje. Per week werd drie kwartier uitgetrokken om kinderen uit groep 3 tot en met 8, die meer uitdaging nodig hadden, te laten werken aan zelfbedachte projecten. Het goochemuurtje is gestopt omdat de kinderen over het algemeen teveel afwachtend waren, er geen formatie meer was en geen duidelijk plan was gemaakt. Na het stoppen van het goochemuurtje is voor (hoog)begaafde kinderen in groep 3 tot en met 8 begonnen met [compacten](#)^[HSP7] voor rekenen (Drent & Van Gerven, 2007). Vorig cursusjaar is daar ook compacten voor taal bijgekomen. In eerste instantie waren de voorwaarden een A- of een hoge B-score voor de Citotoets en het nodig hebben van meer uitdaging. De leerling werkt aan de hand van een routeboekje van het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling [stichting leerplan ontwikkeling](#)^[HSP8] (SLO). Na het compacten maakt de leerling verrijkingswerk (Drent & Van Gerven, 2007; Van Gerven, 2009) uit Plustaak, Somplex en Slimme [taal](#)^[HSP8]. In het najaar van 2009 zijn de voorwaarden verscherpt, namelijk een hoge A-score, uitdaging nodig hebben en zelfstandig kunnen werken. Er gingen namelijk te veel kinderen met het compactingprogramma werken. Terugkijkend na twee jaar pakt de helft van de leerkrachten de aanpak goed op, de [anderen](#)^[HSP9] hebben meer stimulans en begeleiding nodig. De IB-er bevaart de leerkrachten bij de groepsbespreking en na de Citotoetsen op de aanpak van leerlingen met hoge toetsresultaten.

Vier jaar geleden is ook een werkgroep (hoog)begaafdheid gestart. De taken bestonden vooral uit [verkenning](#)^[HSP10]. Door vertrek van een aantal werkgroepleden heeft het werk gedurende een jaar stilgelegen. Een leerkracht bleef in deze periode het officiële aanspreekpunt voor (hoog)begaafdheid. Momenteel bestaat de werkgroep uit drie leden. De werkgroep richt zich op de praktische kant zoals het verzorgen en beheren van materiaal, is dit schooljaar op eigen initiatief begonnen met het aanpassen van het protocol en wil met een voorstel komen voor een [beleidsplan](#)^[HSP11].

Als IB-er wil ik weten of met de huidige werkwijze aangesloten wordt bij de onderwijsbehoeften en de leerstijlen van de (hoog)begaafden. Om de werkwijze op Het Mozaïek te kunnen vergelijken en om te komen tot goede adviezen is ook een Leonardoklas bezocht en een aantal scholen in [België](#)^[HSP12]. De scholen in België zijn in maart jongstleden bezocht in het kader van een door Windesheim georganiseerde studiereis naar Vlaanderen.

1.1 Doelstelling

Door mijn onderzoek wil ik inzicht krijgen hoe Het Mozaïek het beste aan kan sluiten bij de onderwijsbehoeften van kinderen met (mogelijk) een ontwikkelingsvoorsprong en (hoog)begaafde kinderen. Met de resultaten van het onderzoek ga ik aan de schoolleiding aanbevelingen geven hoe de aansluiting het beste gerealiseerd kan worden en hoe de ontwikkeling van de (hoog)begaafde leerling gedurende de schoolperiode het beste gevolgd en geborgd kan worden.

1.2 Onderzoeksvragen

De centrale vraagstelling voor mijn onderzoek is:

Op welke wijze kan op basisschool Het Mozaïek het beste aangesloten worden bij de onderwijsbehoeften van leerlingen met een ontwikkelingsvoorsprong en (hoog)begaafde leerlingen door onder andere een vergelijking te maken met de Leonardoklas en het onderwijs aan (hoog)begaafden in België?

Om tot een breed onderzoek te komen heb ik drie onderzoeksvragen gesteld. Die heb ik ieder weer onderverdeeld in deelvragen.

Onderzoeksvraag 1: *Welke werkwijze wordt op Het Mozaïek momenteel gehanteerd om aan te sluiten bij de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafde kinderen?*

1. Wat zegt de literatuur over het begrip (hoog)begaafdheid?
2. Wat zegt de literatuur over de onderwijsbehoeften en de leerstijlen van (hoog)begaafde leerlingen?
3. Wat zijn de onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafde leerlingen in groep 1 tot en met 8?
4. Welke zorg wordt geboden in groep 1 tot en met 3 als blijkt dat een kind een ontwikkelingsvoorsprong heeft?
5. Welke ervaringen hebben (hoog)begaafde kinderen en hun ouders met de methodes en werkwijze op Het Mozaïek?
6. Hoe worden het hoogbegaafdheidsprotocol en het SiDi R protocol gehanteerd?
7. Welke aansluiting biedt het compactingprogramma van het SLO bij de onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafde leerlingen?
8. Hoe wordt bij de overige lessen aangesloten bij de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden?
9. Welke ondersteuningsbehoeften hebben de leerkrachten bij het begeleiden van (hoog)begaafde leerlingen?
10. Wat is de rol van directie en IB-er ten aanzien van het beleid?
11. Hoe worden de aanpassingen ten aanzien van onderwijs aan (hoog)begaafden geborgd?

Onderzoeksvraag 2: *Op welke wijze wordt in de Leonardoklas aangesloten bij de onderwijsbehoeften van hoogbegaafde leerlingen?*

1. Wat heeft de school bewogen om te komen tot het opzetten van een Leonardoklas?
2. Wat zijn de criteria om toegelaten te worden tot de Leonardoklas?
3. Welke werkwijze wordt gehanteerd in de Leonardoklas?
4. Hoe is de relatie tussen de Leonardoklas en de overige groepen van de school?
5. Welke ervaringen hebben de leerkrachten en de leerlingen met de werkwijze in de Leonardoklas?
6. Op welke wijze wordt in de Leonardoklas de aansluiting bij de onderwijsbehoeften van de leerlingen gerealiseerd?
7. Hoe is de overgang geregeld naar het Voortgezet Onderwijs (VO)?
8. Wat biedt de school in de overige groepen aan de (hoog)begaafden die niet in aanmerking komen voor de Leonardoklas?

Onderzoeksvraag 3: *Hoe sluiten de bezochte basisscholen in (de omgeving van) Leuven aan bij de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafde leerlingen?*

1. Welke normering en signalering passen de scholen in Leuven toe bij de selectie van (hoog)begaafde kinderen?
2. Op welke wijze sluiten de scholen aan bij de onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafden?
3. Op welke wijze vindt extra begeleiding plaats aan (hoog)begaafde kinderen?
4. Welke ervaringen hebben de (hoog)begaafde leerlingen met de werkwijze op school?
5. Welke ondersteuningsbehoeften hebben de leerkrachten bij het lesgeven aan (hoog)begaafde leerlingen?
6. Wat is de rol van directie en IB-er ten aanzien van het beleid?
7. Als er aanpassingen ten aanzien van onderwijs aan (hoog)begaafden worden gedaan, hoe worden die geborgd?
8. Wordt er gebruik gemaakt van methoden of speciaal materiaal voor (hoog)begaafden?

Hoofdstuk 2: Theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt allereerst beschreven wat verstaan wordt onder het begrip (hoog)begaafdheid. Als tweede worden de kenmerken en onderwijsbehoeften toegelicht van kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong en van (hoog)begaafden. Vervolgens worden de aanpassingen en ontwikkelingen in het Nederlandse onderwijs ten aanzien van (hoog)begaafden beschreven. Tenslotte worden de ontwikkelingen in het Vlaamse onderwijs benoemd[HSP13].

2[HSP14].1 Wat is (hoog)begaafdheid?

Binnen de wetenschap bestaan er verschillende opvattingen over het begrip hoogbegaafdheid en zijn er verschillende modellen ontwikkeld om er beter inzicht in te krijgen. De twee bekendste modellen worden er uitgelicht.

Allereerst het Meerfactorenmodel (bijlage A) van *Mönks* (Mönks & Ypenburg, 1995; Dekker, 2002). Dit model is gebaseerd op het Triadisch model van *Renzulli* (Drent & Van Gerven, 2007) en dateert uit de jaren tachtig. Het Triadisch model geeft aan dat er sprake is van hoge intellectuele capaciteiten (IQ hoger dan 130[HSP15]), creativiteit in het bedenken van oplossingen en doorzettingsvermogen om een taak te volbrengen. Mönks heeft er de omgevingsfactoren gezin, school en ontwikkelingsgelijken aan toegevoegd.

Een ander bekend model is dat van *Heller* (bijlage A). Heller onderscheidt behalve begaafdheids-, persoonlijkheids- en omgevingsfactoren ook prestatiegebieden. Heller heeft als kritiek op het Meerfactorenmodel dat door de factor motivatie onderpresteerders worden buitengesloten. Volgens Heller is motivatie geen aanlegfactor maar een beïnvloedende factor (Ziegler & Heller, 2000).

Tenslotte hanteert *Gagné*[HSP16] (1998) vier intelligentieniveaus:

Begaafd: IQ >120<130

Hoogbegaafd: IQ >130<145

Zeer hoogbegaafd: IQ >145

Exceptioneel hoogbegaafd: IQ > 160

Voor de leesbaarheid van het onderzoek wordt de term (hoog)begaafden gehanteerd. Met deze term worden in dit onderzoek alle onderscheiden intelligentieniveaus van Gagné (1998) bedoeld[HSP17].

2.2 Kenmerken en onderwijsbehoeften van kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong

Volgens Van Gerven (2009) wordt bij kleuters nog niet gesproken over hoogbegaafdheid. Omdat een intelligentieonderzoek bij kleuters nog maar een beperkte voorspellende waarde heeft, wordt daarom liever gesproken over een ontwikkelingsvoorsprong. Goede observatie en goed luisteren naar de ouders zijn nodig om een ontwikkelingsvoorsprong te kunnen vaststellen.

Het is vaak moeilijk om door observatie kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong te herkennen. Toch is het juist van belang om deze kinderen zo vroeg mogelijk te herkennen om te zorgen dat ze op ontdekking blijven uitgaan en problemen voorkomen kunnen worden (Mooij, Hoogeveen, Driessen, Van Hell & Verhoeven, 2007; Loman & De Boer, 2006; Marreveld, 2006[HSP18]). Het is bekend dat kinderen de eerste schoolweken zich aanpassen aan de omgeving en daardoor zich kunnen ontwikkelen tot onderpresteerders. Daarom is het intakegesprek met ouders van groot belang. Men is dan van begin af aan alert op een kind met ontwikkelingsvoorsprong. Mooij stelt[HSP19] zelfs dat men preventief dient te werken door tijdens de intake te screenen op beginkenmerken als competenties van een jong kind en zijn vorderingen in ontwikkelingsgebieden (Marreveld, 2006).

Signalering en diagnosticering via een protocol is onontbeerlijk volgens Drent en Van Gerven (2007). Ook Kieboom (2001) stelt dat (hoog)begaafden via een protocol vroeg opgespoord kunnen worden. Zo kan vaak worden voorkomen dat zich problemen gaan ontwikkelen[HSP20]. Wolters (2009) stelt dat gebruik van een protocol een voorwaarde is om te komen tot een doorgaande lijn in de begeleiding van (hoog)begaafden.

De bekendste protocollen zijn SiDi R, ontwikkeld door De Bruin-de Boer en Kuipers (2004) en het Digitaal Handelingsprotocol Hoogbegaafden (DHH), ontwikkeld door Van Gerven en Drent (2004). Beide protocollen zijn onlangs vernieuwd. SiDi R heet nu SiDi 3.

Kenmerkend bij een ontwikkelingsvoorsprong is dat de voorsprong te zien is op meerdere gebieden zoals op cognitief, motorisch, sociaal en emotioneel gebied en op niet-cognitieve schoolse vaardigheden (Drent & Van Gerven, 2007). Specifieke kenmerken zijn bijvoorbeeld een indrukwekkend geheugen, sterke concentratie, vroege taalontwikkeling, uitgebreide woordenschat, vroege vraagstelling, vroege conceptontwikkeling, nieuwsgierigheid, angsten zoals bij oudere kinderen, vroege waardering voor humor, vermogen om verbanden te zien, vroege passies, alles willen weten over bepaalde onderwerpen, levendige fantasie, ingewikkelde tekeningen maken, complexe speelpatronen die andere kinderen in de war brengen, beheersing van symboolsystemen bij lezen en wiskunde, voorkeur voor omgang met oudere kinderen, ongeduldig met leeftijdsgenoten (Loman & De Boer, 2006; Van Gerven, 2009; Peters, 2011).

Van Gerven (2009) noemt een aantal onderwijsbehoeften van kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong als experimenteren en onderzoeken, handelend leren met doe-opdrachten, samenwerken met andere leerlingen, de opdracht redelijk zelfstandig uitvoeren, het verplicht stellen van bepaalde taken en contact hebben met ontwikkelingsgelijken.

2.3 Kenmerken en onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden

Leer[HSP21]- en gedragseigenschappen

Behalve de hoge intelligentie kunnen we volgens Drent en Van Gerven (2007) (hoog)begaafden herkennen aan leereigenschappen en persoonlijkheidseigenschappen. Kieboom (2001) noemt de leer- en persoonlijkheidseigenschappen het cognitieve luik en het zijnsluik. Onder het cognitieve luik vallen een enorme leerhonger, motivatie en creativiteit. De leerhonger wordt vaak verkeerd beoordeeld, bijvoorbeeld door de opvatting dat de ouders het kind pushen of dat het kind wordt afgeremd in zijn leerhonger. Het zijnsluik bestaat volgens Kieboom[HSP22] uit perfectionisme, een sterk rechtvaardigheidsgevoel, hypergevoeligheid en een kritische instelling.

Drent en Van Gerven (2007) breiden de leer- en persoonlijkheidseigenschappen nog iets meer uit:

-Leereigenschappen: snel van begrip, grote denk- en leerstappen maken, goed geheugen, brede algemene kennis en interesse, groot probleemoplossend vermogen, verworven kennis toe kunnen passen, nieuwe kennis integreren met oude kennis, analytisch vermogen en doorvragen.

-Persoonlijkheidseigenschappen: taalvaardigheid, creativiteit en origineel gevoel voor humor, geestelijk vroegrijp, houden van uitdagingen, groot doorzettingsvermogen, gezond perfectionisme en behoefte aan autonomie.

Bovendien leren hoogbegaafden, dat wil zeggen kinderen met een IQ hoger dan 130, vaak anders dan de meeste kinderen. Dit wordt *top-down leren* genoemd. Dit is een manier van leren waarbij uitgegaan wordt van het geheel (Van Gerven, 2009; Barendrecht, 2011b). De top-down denker is op zoek naar het overzicht, het doel en het waarom. Het Nederlandse onderwijs biedt de leerstof echter stap voor stap in gestructureerde fasen aan, het zogenaamde *bottom-up leren*. Leerlingen die top-down leren, hebben het om die reden lastig op de basisschool.

Onderwijsbehoeften[HSP23]

Een onderwijsbehoefte is volgens de 1-zorgroute datgene[HSP24] wat een leerling nodig heeft om een bepaald doel te bereiken (Clijnsen, 2007; Gijzen, 2009). Te denken valt aan: *instructie, leertijd, feedback, structurering* van de *taak* en aanpassing van de *sociale omgeving*.

Voor (hoog)begaafde leerlingen geldt dat tijdens de *instructie* behoefte is aan open vragen, juiste eisen, zoeken naar aanvullende informatie, studievaardigheden en structuur, aanspreken op hoog verbaal niveau, abstracte en concrete concepten, denkniveaus, probleemoplossende strategieën en de leerling horen in zijn creativiteit (Van Gerven, 2009).

Bij de *leertijd* wil de (hoog)begaafde leerling, rekening houdend met top-down leren, mogelijk liever

eerst zelf de taak bekijken. De leerling beoordeelt dan zelf of hij nog een instructie wil. Door vragen te stellen aan de leerling krijgt de leerkracht er zicht op of de leerling werkelijk de opdracht heeft begrepen (Van Gerven, 2009).

Voor de onderwijsbehoefte *feedback* is het nodig dat de (hoog)begaafde leerling taken aangeboden krijgt waarbij hij inzicht ontwikkelt in eigen handelen. De leerkracht dient op gedoseerde wijze informatie aan te bieden zodat de leerling zelf de verbanden legt (Van Gerven, 2009).

Vervolgens dienen *taken* voldoende uitdagend te zijn. Dit is te realiseren door materiaal en activiteiten aan te bieden die een beroep doen op creativiteit. Verder kan gedacht worden aan het bieden van open opdrachten, een hoog abstractieniveau, een hoge mate van complexiteit, het stimuleren van de onderzoekende houding, een beroep doen op zelfstandigheid, uitnodigen tot reflectie en uitlokken tot interactie (Förner, Jansen & Kenter, 2004).

Tenslotte kunnen onderwijsbehoeften gevonden worden in de *sociale omgeving*. Door samen te werken leert de (hoog)begaafde van en met anderen. Coöperatief leren biedt daarvoor veel mogelijkheden zoals creativiteit, zelfstandigheid, onderzoeken en mondelinge interactie (Förner et al., 2004).

Ondanks de gezamenlijke kenmerken en onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden kunnen de leerlingen sterk van elkaar verschillen. Betts en Neihart (1988) hebben zes profielen ontwikkeld voor de (hoog)begaafde leerling (Hoogeveen, 2011):

1. *De succesvolle leerling*: levert goede prestaties, is perfectionistisch, vermijdt risico en zoekt bevestiging van de leerkracht.
2. *De uitdagende leerling*: is creatief, komt op voor eigen opvattingen, is competitief, heeft grote stemmingswisselingen, is eerlijk en direct.
3. *De onderduikende leerling*: ontkent zijn of haar begaafdheid, vermijdt uitdaging, zoekt sociale acceptatie en wisselt in vriendschappen.
4. *De drop-out*: is creatief, zoekt buitenschoolse uitdaging, isoleert zich zelf, verstoort, presteert gemiddeld of minder, bekritiseert zichzelf en anderen.
5. *De leerling met leer- en/of gedragsproblemen*: werkt inconsistent, presteert gemiddeld of minder (mogelijk als gevolg van een onderliggend leerprobleem), verstoort en reageert af.
6. *De zelfstandige leerling*: heeft goede sociale vaardigheden, werkt zelfstandig, ontwikkelt eigen doelen, werkt zonder bevestiging, is creatief, komt op voor eigen opvattingen en neemt risico.

(Hoog)begaafde kinderen die niet uitgedaagd worden tot leren, kunnen zich gaan vervelen, onderpresteren en/of later problemen krijgen als ze wel moeite moeten doen om te leren.

(Hoog)begaafden kunnen sociaal-emotionele problemen krijgen. De (hoog)begaafde kan zichzelf beter begrijpen en accepteren als de omgeving zijn begaafdheid ziet als één van de aspecten van het kind in plaats van hét aspect (Gates, 2010).

2.4 Aanpassingen in het onderwijs

De school is een belangrijke factor om problemen bij de (hoog)begaafde te voorkomen (Drent & Van Gerven, 2007; Van Gerven, 2009). Hattie (2003) stelt zelfs dat de rol van de leerkracht er toe doet. Hij geeft het onderscheid aan tussen een goede en uitmuntende leerkracht. Een uitmuntende leerkracht stimuleert de onderzoekende houding en bevordert denkstrategieën.

De rol van de leerkracht kan versterkt worden door scholing, door een goed beleid maar ook door de manier van bevragen tijdens een leerlingbespreking (Hamstra & Marreveld, 2006).

De ontwikkeling Passend onderwijs^[HSP25] is zeer geschikt om te zorgen dat (hoog)begaafden niet buiten de boot vallen. De school zorgt namelijk dat ook voor (hoog)begaafden verschillende aanpassingen worden gedaan zodat voor hen genoeg uitdaging gecreëerd wordt (Hoogeveen, Van Hell, Mooij & Verhoeven, 2004). Dit vraagt om beleid van de school zodat leerkrachten capabel zijn om passend onderwijs aan (hoog) begaafden te bieden (Van Eede & Fahrner, 2008; Van Gerven, 2009). Door een beleidsplan wordt de continuïteit van de aanpak van onderwijs aan (hoog)begaafden gegarandeerd (Van Gerven, 2008).

In mei 2010 heeft het Gronings Instituut voor Onderzoek van Onderwijs (GION) in opdracht van de Inspectie van het Onderwijs, op verzoek van de staatssecretaris, een onderzoek uitgevoerd over de stand van zaken van het onderwijsaanbod aan hoogbegaafden in het basisonderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2010). Uit het GION rapport (Doolaard & Oudbier, 2010) blijkt dat een derde van de Nederlandse scholen al een aanpassing voor het (hoog)begaafde kind heeft gerealiseerd.

Binnen de reguliere school kunnen de aanpassingen in de klas gerealiseerd worden door de lesstof te compacten^[HSP26] en te verrijken^[HSP27] of door het kind te laten versnellen (Pluijmakers, 2011). Buiten de klas kan ook een verdergaande aanpassing plaatsvinden door het organiseren van een plusklas of het opzetten van een Leonardoklas (Barendrecht, 2011a, Pluijmakers, 2011). De verschillende aanpassingen zullen verder worden toegelicht.

Compacten en verrijken^[HSP28]^[HSP29]

(Hoog)begaafde kinderen leren in veel kortere tijd hetzelfde als een gemiddelde leerling. Door lesstof in te dikken en te verrijken wordt leren voor deze leerling ook weer interessant, zinvol en leuk, aldus Remmers (2006). De kenmerken van compacten zijn minder oefening en minder herhaling. De kenmerken van verrijking zijn moeilijker en uitdagender werk. Daarnaast stelt Pluijmakers (2011) dat een combinatie van compacten en verrijken een structurele methode is om het onderwijs aan te passen aan de mogelijkheden en behoeften van begaafde leerlingen. Door het reguliere werk te compacten komt er tijd vrij om verrijkingswerk te doen. De leerlingen moeten zich leren inspannen en leerstrategieën ontwikkelen. Bovendien wordt met verrijking tegemoet gekomen aan een aantal onderwijsbehoeften zoals doorzetten, samenwerken en creatief zijn (Remmers, 2006).

Kiezen voor verrijken betekent dat de prestaties en ontwikkeling van de leerling ook zichtbaar gemaakt dienen te worden (Pluijmakers, 2011), Termeer, 2009). Het is belangrijk dat leerdoelen worden gesteld. Samen met de leerling kunnen beoordelingscriteria worden opgesteld voor bijvoorbeeld een presentatie. Zowel presentaties als beoordelingen kunnen worden vastgelegd in een portfolio (Van Gerven, 2008).

In het aanbieden van een verrijkte leeromgeving speelt de leerkracht een cruciale rol (Fogarty, 1999; Hattie, 2003; Van Gerven, 2009). Termeer (2009) stelt dat het voor de leerkracht van belang is om te weten wat de leer- en gedragseigenschappen en de onderwijsbehoeften zijn van (hoog)begaafden. Bij het bieden van verrijkingsonderwijs geeft Termeer (2009) aan dat vier begeleidingsmomenten zijn te onderscheiden, te weten: instructie, verwerking, evaluatie en beoordeling en terugkoppeling naar de groep. Wanneer de leerkracht deze begeleidingsmomenten inzet, wordt tegemoet gekomen aan de onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafden zoals is toegelicht in paragraaf 2.3.

Plusklas en Leonardoklas^[HSP30]

Blijkt het compactingprogramma niet genoeg tegemoet te komen aan de onderwijsbehoeften van hoogbegaafden, dan behoren zowel een plusklas als een Leonardoklas tot de mogelijkheden om hoogbegaafden op maat gesneden onderwijsaanpassingen te bieden (Barendrecht, 2011a).

Onderzoek in Groot-Brittannië heeft volgens Morgan (2007) aangetoond dat een plusklas voor onder andere jonge kinderen van 5 tot 7 jaar al veel vaardigheden geeft om in hun eigen klas goed te kunnen toepassen. De leerlingen zijn kalmer, meer geconcentreerd en meer tevreden als ze weer in hun eigen groep terugkomen.

Ook het wetenschappelijk onderzoek door Hoogeveen, Van Hell, Mooij en Verhoeven (2004) toont aan dat bij hoogbegaafde leerlingen die buiten de reguliere groep zijn geplaatst de beste resultaten van onderwijsaanpassingen zijn gevonden. De reden is dat leerlingen een deel van de week of de hele week een ander, op maat gemaakt onderwijsaanbod volgen.

De plusklas is in feite een verrijkingsgroep. Janson (2009) stelt dat verrijking in iedere les voor ieder kind aanwezig zou moeten zijn. Het samenbrengen van (hoog)begaafde leerlingen heeft als doel hen beter te laten ontwikkelen tot hoogbegaafde volwassene. De plusklas komt op vaste tijden bijeen. Vaak worden er dan andere dingen geleerd dan in de eigen groep. In de meeste gevallen komen de

leerlingen een of twee dagdelen bij elkaar. De rest van de tijd zitten ze in hun reguliere groep (Doolaard & Oudbier, 2010). In de afgelopen jaren zijn in verschillende plaatsen plusklassen ontstaan. Door de jaren heen zijn door ontwikkelingen de doelstellingen van de plusklas wat bijgesteld. Bijvoorbeeld dat de plusklas nu veelal op locatie wordt gegeven, om het onderwijs van de plusklas meer laagdrempelig te maken (Leverink, 2006b).

Daarentegen is het uitgangspunt van het Leonardo onderwijs dat hoogbegaafde leerlingen het beste onderwijs kunnen krijgen in een aparte groep. Een Leonardoklas maakt wel deel uit van een reguliere basisschool (Doolaard & Oudbier, 2010). Het Leonardo onderwijs is in 2007 opgestart. Het is een Nederlandse onderwijsvorm voor hoogbegaafde kinderen van 4 tot 12 jaar. Een van de toelatingseisen voor Leonardo onderwijs is een intelligentietest waaruit blijkt dat het kind een IQ van 130 of hoger heeft (Middendorp, 2011; Welling, 2011).

Volgens Welling (2011) krijgen de kinderen in een Leonardoklas leerstof aangeboden, die bij hun interesse en intelligentie past. Zo wordt Engels aangeboden vanaf 4 jaar en Spaans wordt gegeven aan kinderen vanaf 8 jaar. Daarnaast is er ook veel ruimte voor filosofie, informatica, wiskunde, leren leren, leren ondernemen en eigen inbreng van de kinderen. De leerlingen krijgen ook les in bijvoorbeeld sociale vaardigheden, muziek, dans en denksporten zoals schaken en dammen. De school werkt samen met specialisten op deze gebieden. De lessen worden klassikaal gegeven, de leerlingen krijgen soms ook huiswerk mee. De leerlingen krijgen allemaal een laptop die wordt gebruikt in Leonardotijd. Dat is tijd waarin de leerlingen werken aan een [project](#) ^[HSP31].

2.5 Ontwikkelingen in Nederland

Er is de laatste jaren al veel nagedacht en geschreven over hoe om te gaan met (hoog)begaafden. Met name de groep hoogbegaafden schijnt voor veel basisscholen een probleem te vormen. Volgens Leverink (2006a) wil het Centrum voor Begaafdheidsonderzoek (CBO) de hoogbegaafden juist zien als een kans voor het onderwijs. Peters (Leverink, 2006a, p. 2) van het CBO zegt: 'De oplossingen die je bedenkt voor hoogbegaafden, kunnen in aangepaste vorm ook helpen je onderwijs in het algemeen te verbeteren, differentiëren en individualiseren'.

De Rijksoverheid ziet het belang in van beter onderwijs aan hoogbegaafden. Zij investeert van 2008 tot 2012 met ruim tien miljoen euro in de toptalenten van de basisschool ("Ondersteuning hoogbegaafden", n.d.). Zo is in 2008 door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) een excellentieprogramma gestart. OCW wil hiermee ruimte creëren voor getalenteerde leerlingen. Naar aanleiding van het excellentieprogramma is opdracht gegeven tot verder onderzoek (Inspectie van het Onderwijs, 2010). Het GION rapport (Doolaard & Oudbier, 2010) is het resultaat van dit onderzoek. Het GION rapport geeft de conclusie dat momenteel het overgrote deel van basisscholen hun aanbod aanpast aan de behoeften van hoogbegaafde leerlingen. Ongeveer 30% van de scholen maakt gebruik van een plusklas. Er is echter in de meeste gevallen nog geen sprake van een goede afstemming tussen wat in en wat buiten de klas gebeurt.

In Nederland wordt steeds meer informatie aangeboden over onderwijs aan (hoog)begaafden. Het CBO biedt naast wetenschappelijk onderzoek nog meer. Het CBO organiseert onder andere studiedagen voor leerkrachten en biedt een postacademische opleiding aan (Leverink, 2006a). Vanuit het SLO is een Landelijk Informatiepunt (hoog)begaafdheid in het Primair Onderwijs opgestart. Dit informatiepunt geeft veel informatie en tips. Het Landelijk Informatiepunt Hoogbegaafdheid geeft ook nascholing. Een voorbeeld daarvan is het congres in april 2009 (Hamstra & Steenbergen – Penterman, 2010).

Het SLO heeft als eerste in 2004 voor verschillende taal- en rekenmethoden een compactingprogramma ontwikkeld in de vorm van routeboekjes en verrijkingsmateriaal (Drent, 2009). Dit materiaal maakt het voor de scholen makkelijk om met onderwijs aan (hoog)begaafden in de klas te beginnen (Drent, 2009; Pluijmakers, 2011).

2.6 Ontwikkelingen in Vlaanderen^[HSP32]

Het onderwijs aan (hoog)begaafden heeft in Vlaanderen de aandacht sinds 2000 (Mönks & Pflüger, 2005). Volgens Van de Cloot en Van Keirsbilck (2008) blijft Vlaanderen in vergelijking met de buurlanden achter in het beleid en aanpak van onderwijs aan (hoog)begaafden. In het algemeen hebben scholen de vrijheid om tegemoet te komen aan de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden. Uit het rapport van Mönks en Pflüger (2005) komt als opvallend gegeven naar voren dat de scholen zelf bedenken hoe ze kunnen tegemoetkomen aan de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden, omdat het ontbreekt aan een landelijk opgesteld protocol of beleidsvisie.

Minister Smet schrijft desondanks in zijn Beleidsnota 2009-2014 (Smet, 2009a, p. 6) "We moeten de sterkere leerlingen en studenten beter doen presteren." Gelijke^[HSP33] kansen zijn intussen een basisopdracht voor al wie onderwijs geeft en blijven een speerpunt in de beleidsnota van minister Smet (Smet, 2009b).

Ondanks deze voornemens is belangenvereniging EduRatio (Kumps & Vandoninck, 2011) van mening dat het beleid van het Vlaams ministerie nog te wensen overlaat wat betreft het onderwijs aan hoogbegaafden. De minister wil sterkere leerlingen wel beter laten presteren, maar geeft geen extra middelen ter beschikking^[HSP34].

Tessa Kieboom (2001) beschrijft in de syllabus "Gave of vergiftigd geschenk?" dat aan de onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafden tegemoet kan worden gekomen door middel van differentiatie in de klas en door middel van de kangoeroeklas. Differentiatie in de klas bestaat uit werk dat moet (basisstof en ander werk) en dat mag (extra werk). In een kangoeroeklas komen hoogbegaafden uit verschillende reguliere klassen gedurende enkele uren per week samen. In de kangoeroeklas wordt gewerkt met gevarieerde opdrachten die niet binnen het basisstofpakket vallen (Kieboom, 2001; Mönks & Pflüger, 2005).

Zowel het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming ("Scholen voor hoogbegaafden?", n.d.) als Mönks en Pflüger (2005) geven aan dat 10 – 15% van de scholen op eigen initiatief werkt met projecten voor hoogbegaafden of werkt met een kangoeroeklas.

2.7 Samenvatting

Het bovenstaande beoogt een solide theoretisch kader te bieden voor het onderzoek en de daaruit voortvloeiende aanbevelingen aan de schoolleiding.

Bij het onderzoek naar de centrale vraag hoe basisschool Het Mozaïek het beste kan aansluiten bij de onderwijsbehoeften van kinderen met een (mogelijke) ontwikkelingsvoorsprong en van (hoog)begaafde kinderen biedt het model Heller^[HSP35] de meeste aanknopingspunten. Het model verduidelijkt dat alleen een hoge intelligentie niet voldoende is om tot prestaties op hoogbegaafd niveau te komen (Nederstigt, 2003; Drent & Van Gerven, 2007). Tijdens het onderzoek is daarom het model Heller^[HSP36] als uitgangspunt genomen bij het samenstellen van de instrumenten en zal het mede ten grondslag liggen aan de aan de schoolleiding uit te brengen aanbevelingen. [Het mooiste is als je voor elk \(sub\)paragraaf nog even kort naar voren haalt waar jij nu achter staat of wat je nu relevant vindt voor je onderzoek...](#)

Nadenken

(Antwoord van kleuter bij de vraag wat je doet als je iets niet weet)

Hoofdstuk 3: Opzet van het project

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, is onderzocht op welke wijze op basisschool Het Mozaïek wordt aangesloten bij de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden en, zo ja, of die aansluiting voldoende is. Dit hoofdstuk geeft de opzet van het onderzoek en de verantwoording van de instrumenten weer die voor het uitvoeren van het onderzoek zijn ingezet.

3.1 Onderzoeksplan

Voor de uitvoering van het onderzoek zijn binnen Het Mozaïek meerdere doelgroepen onderzocht^[HSP37]. Dit zijn de leerkrachten, leerlingen, ouders en schoolleiding. Bovendien is het onderzoek in de Leonardoklas en de bezochte scholen in België bij deze doelgroepen uitgevoerd, behalve de^[HSP38] ouders.

Door onderzoek te doen vanuit verschillende invalshoeken^[HSP39], wordt triangulatie toegepast. Hiermee wordt voorkomen dat er een te eenzijdig beeld ontstaat.

Bij de start van het onderzoek is eerst de schoolleiding en later het team ingelicht over de bedoeling van het praktijkonderzoek. De werkgroep (hoog)begaafdheid is apart ingelicht. De schoolleiding is bij de reguliere overleggen op de hoogte gehouden. Na de afronding van het onderzoek wordt de schoolleiding de uitslag van het onderzoek gepresenteerd en zal zij daaruit voortvloeiend advies krijgen. Het team zal nadien een presentatie van het onderzoek krijgen.

Met de leerkrachten is voorafgaand aan de observaties en de groepsinterviews met de leerlingen telkens afgestemd. De leerlingen van groep 6 en hoger is verteld dat het groepsinterview gebruikt wordt voor een onderzoek. De ouders van de leerlingen die de doelgroep vormen, hebben per brief de enquête gekregen. Na twee weken is per mail nog een herinnering gestuurd.

3.2 Verantwoording instrumenten

De instrumenten (bijlage C), die voor het uitvoeren van het onderzoek zijn ingezet, zijn:

- Een zelf samengestelde *semi-gestructureerde observatie* in alle groepen op Het Mozaïek. In groep 1 - 3 is een les gevolgd. Dit is vijf keer uitgevoerd (N=5). In groep 4 - 8 is in iedere groep een rekenles en een zaakvakles gevolgd (N=16).
De observatie in de Leonardoklas (N=2) is bij twee lessen in de middenbouwgroep uitgevoerd. Op een van de bezochte Vlaamse scholen is een gedeelte van les geobserveerd in verschillende groepen (N=5). Met de observaties zijn de onderwijsbehoeften, zelfstandigheid, motivatie, werkhouding en interactie van de leerling gemeten. Tevens zijn de begeleidingsmomenten en interactie van de leerkracht gemeten. De observatie is gebaseerd op het boek 'Basisprincipes praktijkonderzoek' van F. Harinck (2009). Er is geobserveerd aan de hand van vooraf gestelde aandachtspunten met vrije notatie. Er is ook vrije observatie toegepast, om zodoende alle bijzonderheden te kunnen benoemen. De observatie heeft vaak aanknopingspunten gegeven voor het groepsinterview met de leerlingen^[HSP40].
- Een zelf samengesteld *groepsinterview* op Het Mozaïek met leerlingen uit groep 1 - 3 met mogelijk een ontwikkelingsvoorsprong (N= 5) en met leerlingen uit groep 4 - 8 (N= 7) die het compactingprogramma volgen. Ook is een groepsinterview afgenomen bij enkele leerlingen van de Leonardoklas (N=1). De grootte van de groepjes leerlingen varieerde van twee tot negen leerlingen.
Het interview is afgenomen volgens vooraf opgestelde vragen, maar doordat er soms een gesprek ontstond in de groep is de mogelijkheid aangegrepen om door te vragen. Met het groepsinterview zijn de onderwijsbehoeften, betrokkenheid, motivatie en leerstrategieën van de leerlingen gemeten.
- Een zelf samengesteld *groepsinterview* met de directeur en de IB-er van Het Mozaïek (N=1), van de drie bezochte Vlaamse scholen (N=3) en van de school met de Leonardoklas (N=1). Bij dit laatste interview is ook de coördinator van de Leonardoklas aanwezig geweest.
Met het groepsinterview zijn borging, beleid, plannen en het hanteren van het protocol

gemeten. Over de Leonardoklas zijn daarnaast ook vragen gesteld over de relatie met de rest van de school en de inhoud van het Leonardo onderwijs. Op de Vlaamse scholen zijn ook onderwijsbehoeften van de leerlingen en de ondersteuningsbehoeften van de leerkrachten gemeten, omdat op deze scholen bijna geen mogelijkheid is geweest voor observatie tijdens de les en voor het spreken van leerlingen of leerkrachten.

- Een zelf samengestelde *enquête* voor de groepsleerkrachten van groep 1 - 3 op Het Mozaïek. De enquête is door allen ingevuld (N=7). Voor de leerkrachten van groep 4 - 8 is de enquête iets anders samengesteld. Deze enquête is door een persoon niet ingevuld (N=12). Met beide enquêtes is het inzicht in de onderwijsbehoeften van de leerlingen, de ondersteuningsbehoeften van de leerkracht, beleid, borging en het werken met compacten of met kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong gemeten.
- Een zelf samengestelde *enquête* voor de ouders van kinderen met mogelijk een ontwikkelingsvoorsprong en kinderen die het compactingprogramma volgen. De enquête is ingevuld voor 12 van de 13 leerlingen uit groep 1 - 3 (N=12). Voor de 42 leerlingen uit groep 4 - 8 is de enquête ingevuld voor 26 leerlingen (N=26). Met dit instrument is de kennis over de werkwijze op Het Mozaïek en het welbevinden van hun kind gemeten. Beide enquêtes zijn zelf samengesteld naar aanleiding van de boeken 'De Vragenlijst' van J. Brinkman (2000) en 'Basisprincipes Praktijkonderzoek' van F. Harinck (2009).
- *Dossiergegevens* uit het Leerling Volg Systeem (LVS) van Het Mozaïek. Hiermee zijn van de vakken rekenen, begrijpend lezen en spelling de resultaten van de leerlingen van groep 3 - 8 in kaart gebracht die het compactingprogramma volgen.
- *Groslijst onderwijsbehoeften* (bijlage B) uit de 1-zorgroute (Clijsen, 2007) voor de leerkrachten van groep 3 - 8. De groslijst is door zes van de tien leerkrachten ingevuld (N=6). Met deze gegevens is gemeten welke onderwijsbehoeften de leerkracht bij de leerlingen waarneemt.
- *Observatielijst voor leerkrachten* uit het SiDi R protocol (De Bruin-de Boer & Kuipers, 2004) voor de doelgroep uit de kleutergroepen (bijlage D). De observatielijst is voor acht leerlingen ingevuld. Met dit instrument heeft de leerkracht de observatie van de leerling op meerdere gebieden breed in kaart gebracht.

Tijdens de door Windesheim georganiseerde studiereis naar Vlaanderen zijn drie basisscholen bezocht te Lubbeek, Leuven en Blanden/Oud-Heverlee. De informatie op de basisscholen is vooral verkregen via het gesprek met de directeur en/of de zorgcoördinator (IB-er in Nederland). Slechts op een school zijn lesobservaties gedaan. De observaties op de bezochte Vlaamse scholen konden maar tijdens een kort gedeelte van de les plaatsvinden omdat een hele les niet in te passen was in het bezoekprogramma. Een groepsinterview met leerlingen is helaas niet mogelijk geweest. Wel is gesproken met een leerling uit de projectklas te Leuven en met enkele leerlingen te Blanden. Ook een gesprek met leerkrachten is nauwelijks te realiseren geweest. Bovendien moest de beschikbare gesprekstijd gedeeld worden binnen de studiegroep. Ondanks deze beperkingen is een goede indruk verkregen over het Vlaamse onderwijs aan (hoog)begaafden op de basisscholen.

Tot slot is bewust gekozen voor instrumenten met veelal open vragen, die daardoor veel informatie kunnen opleveren. Deze kwalitatieve gegevens zijn volgens de zogenaamde "geordende schoenendoos" (Harinck, 2009) verwerkt. Dat betekent dat tijdens de verwerking thema's zijn aangebracht en in tabellen zijn weergegeven. Een aantal instrumenten met kwantitatieve gegevens zijn verwerkt in grafieken.

Hoofdstuk 4: Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek besproken. De drie onderzoeksvragen zijn de leidraad. De resultaten zullen per deelvraag worden weergegeven.

4.1 Onderzoeksvraag 1: *Welke werkwijze wordt op Het Mozaïek momenteel gehanteerd om aan te sluiten bij de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafde kinderen?*

Vraag 1.1 'Wat zegt de literatuur over het begrip (hoog)begaafdheid?'

Deze vraag is reeds beantwoord in het theoretisch kader zoals beschreven in hoofdstuk 2 [HSP41].

Vraag 1.2 'Wat zegt de literatuur over de onderwijsbehoeften en de leerstijlen van (hoog)begaafde leerlingen?'

Deze vraag is ook reeds beantwoord in hoofdstuk 2 [HSP42]. Wat de leerkrachten weten van de denken en leerstijlen van (hoog)begaafden is onderzocht middels een enquête. Tabel 1 geeft de uitslag weer.

Tabel 1 - Weet de leerkracht hoe(hoog)begaafden denken en leren? Zo ja, hoe dan?

	Leerkracht (N=18)
Nee	12
Ja, logisch/makkelijk schakelen	1
Ja, ontdekkend leren	1
Ja, grote denkstappen	3
Ja, van groot naar klein	1

Uit tabel 1 blijkt dat twaalf leerkrachten (=2/3 deel) niet weten hoe (hoog)begaafden denken en leren. Zes leerkrachten weten het wel en geven vier verschillende manieren aan.

Vraag 1.3: Wat zijn de onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafden leerlingen in groep 1 - 8?

Deze vraag is bij de leerkrachten van groep 3 - 8 onderzocht middels de groslijst onderwijsbehoeften uit de 1-zorgroute (Clijsen, 2007). Zes van de tien leerkrachten heeft de groslijst ingevuld (N=6).

In bijlage E zijn de resultaten van de *groslijst onderwijsbehoeften* in grafieken weergegeven [HSP43].

Vijf leerkrachten zien bij onderwijsbehoefte 'instructie' (grafiek 1) een verkorte instructie als belangrijk aandachtspunt en minder leertijd bij onderwijsbehoefte 'leertijd' (grafiek 2). Bij onderwijsbehoefte 'extra of andere leerstof', in grafiek 3, springt bij alle leerkrachten 'opdrachten die uitdagen en activeren' eruit terwijl bij onderwijsbehoefte 'procesgerichte feedback' (grafiek 4) 'vergroten van zelfstandigheid' als het belangrijkste onderdeel wordt gezien.

Uit grafiek 5 blijkt voor onderwijsbehoefte 'structureren van de taak' dat de helft van de leerkrachten een stappenplan/checklist als belangrijk aandachtspunt ziet. De onderwijsbehoefte 'activerende werkvormen' is weergegeven in grafiek 6. Alle drie aandachtspunten worden door de leerkrachten als belangrijk beoordeeld terwijl 'uitdagende werkvormen' eruit springt. Onderwijsbehoefte 'bevordering van motivatie en plezier in leren', in grafiek 7, wordt op alle genoemde aandachtspunten door meerdere leerkrachten het meest genoemd. Vijf leerkrachten benoemen de aandachtspunten 'kinderen zelf keuzes laten maken', variatie in werkvormen' en 'uitdagende werkvormen' als meest belangrijk. Tenslotte is bij de onderwijsbehoefte 'aanpassingen in leeromgeving', weergegeven in grafiek 8, door vijf leerkrachten aangegeven dat een rustige werkplek een belangrijk aandachtspunt is.

Behalve met de groslijst onderwijsbehoeften is verder onderzoek gedaan onder de leerkrachten, ouders, leerlingen, observatie van een les in de groep 1 - 3 en observaties van een compact- en zaakvakles in groep 4 - 8. Tabel 2 geeft de resultaten weer van deze onderzoeken.

Tabel 2 - Onderwijsbehoeften volgens geïnterviewden en observatie^[HSP44]

	Leerkracht N=18	Ouders N=38	Groepjes leerlingen N=12	Lesobservatie groep 1-3 N=5	Lesobservatie groep 4-8 N=16
Erkenning van en inzicht in (hoog)begaafdheid		6			
Instructie, begeleiding bij verrijking	3	3	11	1	6
Leren leren, eisen stellen	1	4	1	1	2
Uitdaging via materiaal/werkvormen/leerstof	15	14	18	8	13
Zelfstandigheid		3	5		7
Samenwerken met 'gelijken'	3		14	1	8
Structuur en duidelijkheid	1	3	2	3	1
Feedback	3	4	5	1	5
Compacten	2	2	2	3	16
Weet ik niet	1				
Concentratie			4	2	7
Handelingsplan met betrokken ouders		1			
Veiligheid, rust, orde		6	7	1	6

De respondenten en de observaties hebben meerdere onderwijsbehoeften aan kunnen geven of kunnen constateren. De tabel geeft weer hoe vaak onderwijsbehoeften zijn genoemd vanuit elk onderzoeksinstrument.

Uit de tabel blijkt dat 'uitdaging door materiaal, werkvormen en leerstof' hoog scoort bij de leerkrachten, ouders, leerlingen en observatie. De behoefte aan veiligheid, rust en orde wordt door meerdere respondenten vaak genoemd, behalve door de leerkrachten. Verder scoren leerlingen hoog op samenwerken met gelijken. Dit blijkt ook uit de observatie. Tot slot scoort de onderwijsbehoefte 'instructie en begeleiding' bij verrijking hoog bij de leerlingen^[HSP45].

Vraag 1.4: Welke zorg wordt geboden in groep 1 - 3 als blijkt dat een kind een ontwikkelingsvoorsprong heeft?

Het onderzoek naar deze vraag is gedaan door observatie in groep 1 - 3 en de enquête onder de leerkrachten. Tabel 3 geeft de resultaten weer van beide onderzoeken.

Tabel 3 – Geboden zorg bij mogelijke ontwikkelingsvoorsprong volgens leerkrachten en observatie^[HSP46]

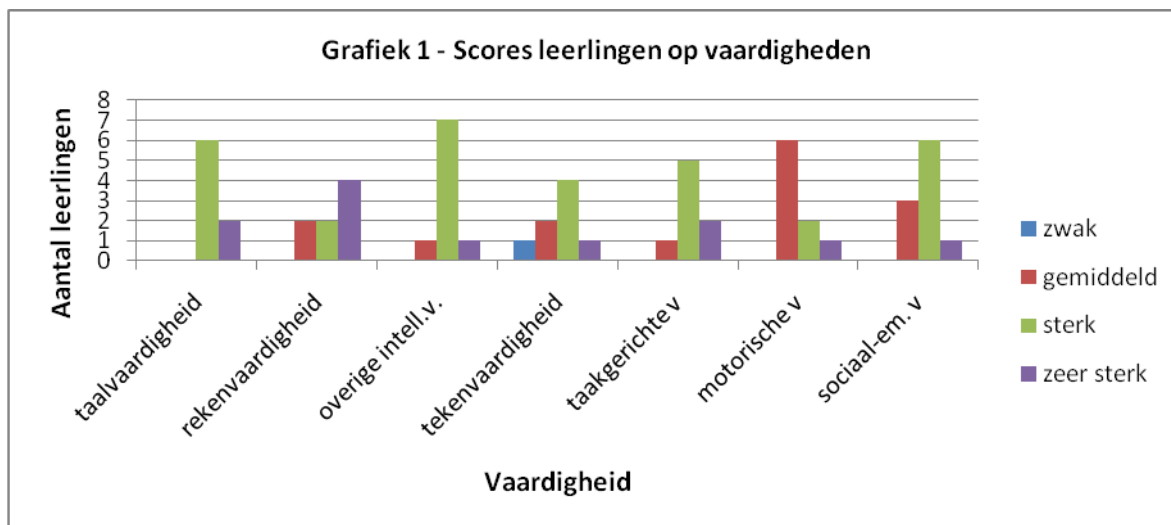
	Leerkracht (N=7)	Lesobservatie groep 1-3 (N=5)
Veel uitdagend materiaal/opdrachten	7	3
Meer eisen stellen aan het kind	1	3
Extra opdrachten, gesprekje	4	3
Onderwijs voor die kinderen ook leuk blijft!	1	
Opletten dat kind zich niet aanpast	1	
De zwakke kanten ook in de gaten houden	1	1
Zelf bijblijven door scholing	1	
Instructie bij verrijking	1	2
Evalueren in het routeboekje van rekenen	1	1

Uit tabel 3 blijkt dat alle leerkrachten geboden zorg zeggen te geven aan leerlingen met een ontwikkelingsvoorsprong door veel uitdagend materiaal en uitdagende opdrachten te bieden. Tijdens de observatie is dat in drie van de vijf groepen gezien. Vier leerkrachten geven aan extra opdrachten te geven en gesprekje te voeren met het kind. Het geven van extra opdrachten is tijdens de observatie in drie van de vijf groepen gezien.

Voor de beantwoording van deelvraag 1.4 is het goed te weten hoe het staat met de vaardigheden van de leerlingen in groep 1 en 2. Dit is gemeten met de observatielijst voor leerkrachten uit het SiDi

R protocol (De Bruin-de Boer & Kuipers, 2004). Deze lijst is voor acht leerlingen ingevuld. De gegevens zijn verwerkt in grafiek 1.

Grafiek 1 - Observatie door leerkrachten

Uit de grafiek blijkt dat de helft van de leerlingen zeer sterk scoort op de rekenvaardigheid. Behalve de motorische vaardigheid komen de andere vaardigheden als sterk naar voren. Zeven leerlingen scoren sterk op overige intelligente vaardigheden ^[HSP47].

Vraag 1.5: Welke ervaringen hebben (hoog)begaafde kinderen en hun ouders met de methodes en werkwijze op Het Mozaïek?

Middels de leerlingen en de ouders is op deze vraag antwoord gevonden. Tabel 4 geeft de antwoorden, eerst voor de kleuters, vervolgens voor de leerlingen uit groep 3 en tenslotte voor de overige groepen.

Tabel 4 - Ervaringen met methodes en werkwijze van leerlingen en hun ouders

	Ouders (N=12)	Leerlingen (N=5)
Voorkeur bij kleuters:		
Werkles		3
Computer		2
Diversen		4
Wat anders zou moeten:		
Moeilijke spelletjes		2
Diversen		5
Voorkeur bij groep 3:		Leerlingen (N=5)
Schrijven		4
Rekenen		3
Diversen		6
Wat anders zou moeten:		
Meer rust		2
Kortere uitleg		2
Diversen		3
Goed: begeleiding, sfeer, structuur, leerkracht makkelijk bereikbaar	9	
Deels goed: school meer een lijn, passend aanbod, grote klas	4	
Te weinig ervaring	3	
	Ouders (N=26)	Groepjes leerlingen (N=7)
Groep 4-8:		

Weet wat compactingprogramma inhoudt	16	7
Weet niet wat compactingprogramma inhoudt	9	0
Contact met de leerkracht is goed	11	
Geen contact met de leerkracht	9	
Overige vakken prima	9	1
Overige vakken niet prima	16	6
Compactingprogramma prima		7
Maar: verrijking is soms makkelijk, veel, bij taal niet fijn		4

De tabel laat zien dat de ervaringen van de kleuters en leerlingen uit groep 3 heel wisselend zijn. De meerderheid van de ouders is tevreden met de werkwijze.

Uit de tabel blijkt bij groep 4 - 8 dat zowel leerlingen als ouders bekend zijn met het compactingprogramma. Negen ouders (35 %) zijn niet bekend met dit programma. Zestien ouders (62 %) vinden de werkwijze bij overige vakken niet prima[HSP48].

Vraag 1.6: Hoe worden het hoogbegaafdheidsprotocol en het SiDi R protocol gehanteerd? Het antwoord op deze vraag is verkregen via de schoolleiding en de leerkrachten. Tabel 5 laat de uitkomst zien.

Tabel 5 – Hantering hoogbegaafdheidsprotocol en SiDi R protocol

	Leerkracht (N=18)	Schoolleiding (N=1)
Niet echt	9	1
Soms	5	
Redelijk goed	4	

De tabel laat zien dat de leerkrachten verschillend reageren. De helft antwoordt net als de schoolleiding dat de protocollen niet echt gehanteerd worden[HSP49].

Vraag 1.7: Welke aansluiting biedt het compactingprogramma van het SLO bij de onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafde leerlingen?

Het antwoord op deze vraag is verkregen via de leerkrachten van groep 3 - 8, de ouders van groep 3 - 8, de leerlingen van groep 4 - 8 en de observatie van de compactles in groep 3 - 8. De resultaten zijn te zien in tabel 6.

Tabel 6 - Aansluiting compactingprogramma bij onderwijsbehoeften[HSP50]

	Leerkracht N=11	Ouders N=26	Groepjes leerlingen N=9	Lesobservatie groep 3-8 N=10
Deels	8		2	
Voldoende	3	23	7	
Niet voldoende	2			
Niet bekend		2		
Toelichting:				
Ja, eigen tempo				8
Ja, zelfstandig werken		1	1	7
Ja, samenwerken	1	3	1	5
Ja, geeft uitdaging		17	9	
Ja, krijgen begeleiding bij verrijking				3
Ja, betrokken bij basisinstructie op verdiepende wijze				2
Ja, rustige omgeving				1
Nee, minder basisinstructie			1	1
Nee, meer instructie bij verrijking, controle, feedback	2	1	7	4
Nee, meer begeleiding van leerkracht bij bijv. internetgebruik			1	
Nee, meer 'doe' opdrachten	4			

Nee, meer samenwerken			7	3
Nee, Somplex en Plustaak (diverse redenen)	2	2	9	
Nee, bij taal	1		1	
Nee, meer rust van omgeving			6	6
Nee, meer op individu afstemmen			1	

Uit de tabel blijkt dat het overgrote deel van de ouders tevreden is over de aansluiting van het compactingprogramma op de onderwijsbehoeften van hun kind. Het meest genoemd is de geboden uitdaging. Acht leerkrachten geven aan dat ze het compactingprogramma deels vinden aansluiten. De meeste leerlingen zijn tevreden over de aansluiting van het programma. De leerlingen geven in de toelichting aan dat de verrijking beter is dan meedoen met de basisstof, maar dat nog veel onderdelen beter kunnen. Dit verklaart de score 9 bij 'Ja, geeft uitdaging' en score 9 bij 'Nee, Somplex en Plustaak niet altijd'. Uit de observatie blijken verschillende aansluitingen. Het hoogst scoort het werken op eigen tempo. De behoefte aan een rustige werkomgeving komt zowel bij leerlingen als in de observatie vaak voor.

Vraag 1.8: Hoe wordt bij de overige lessen aangesloten bij de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden?

Deze vraag is onderzocht bij de leerkrachten en leerlingen van groep 4 – 8, ouders en de observatie van de zaakvakles. Tabel 7 geeft de resultaten te zien.

Tabel 7 – Aansluiting op onderwijsbehoeften bij overige lessen volgens geïnterviewden en observatie ^[HSP51]

	Leerkracht N=11	Ouders N=26	Groepjes leerlingen N=7	Lesobservatie groep 4-8 N=8
Goed		9	2	
Niet goed	5	16	5	3
Ja, extra (huiswerk) opdracht	7		3	3
Ja, helpen van anderen	1			0
Ja, eigen tempo en strategie	2			2
Ja, muziek schrijven op keyboard	1			0
Ja, samenwerken			2	4
Ja, verdiepende vragen stellen en/of beantwoorden			2	8
vakken:				
Ja, bij spelling	2			
Nee, niet bij spelling			4	
Nee, niet bij taal			4	
Ja, bij wereldoriëntatie	4		3	
Nee, niet bij wereldoriëntatie			9	
Ja, begrijpend lezen (Kidsweek)	1			

In de tabel is te zien dat ongeveer de helft van de leerkrachten, 16 ouders (62 %) en de leerlingen de aansluiting op de onderwijsbehoeften bij de overige vakken als niet goed beoordeelt. Er worden verschillende redenen gegeven.

Vraag 1.9: Welke ondersteuningsbehoeften hebben de leerkrachten bij het begeleiden van (hoog)begaafde leerlingen?

Door middel van de enquête voor leerkrachten, de observatie bij een les in groep 1 - 3 en observatie van een compact- en zaakvakles in groep 4 - 8 is antwoord gekregen op bovenstaande vraag. Tabel 8 laat de resultaten zien.

Tabel 8 - Ondersteuningsbehoeften van de leerkrachten volgens leerkrachten en observatie ^[HSP52]

	Leerkracht N=18	Lesobservatie groep 1-3	Lesobservatie groep 4-8
--	--------------------	----------------------------	----------------------------

		N=5	N=16
Niet	3		
Feedback en begeleiding van IB'er	4		
Extra materialen	6		2
Alternatieve werkvormen			6
Info via de methoden en internet	4		6
Interactie bevorderen			2
Extra hulp/tijd voor instructie en begeleiding	4	3	8
Leerling beantwoordt vragen van andere leerling			4
Collegiale consultatie	4		
Borging	3		
Nieuw protocol	3		
Klassenmanagement		5	10

De tabel laat zien dat leerkrachten wisselende antwoorden geven. Vanuit de observaties is vooral ondersteuning bij klassenmanagement gesignaleerd. In de enquête is aan leerkrachten van groep 4 - 8 ook de vraag 'Wat betekent de aanwezigheid van(hoog)begaafden in je groep voor je klassenmanagement?' voorgelegd (bijlage F). Drie van de elf leerkrachten constateren dat (hoog)begaafden ook aandacht nodig hebben en een van de drie instructiegroepen in de klas zijn. Vier leerkrachten geven aan dat ze voor (hoog)begaafden te weinig tijd hebben.

Vraag 1.10: Wat is de rol van directie en IB'er ten aanzien van het beleid?

Het antwoord op deze vraag is verkregen door het groepsinterview met directeur en IB'er en de enquête voor leerkrachten. Tabel 9a laat de uitsplitsing zien zoals de leerkrachten die hebben aangegeven. Tabel 9b laat zien wat volgens leerkrachten en schoolleiding het beleid is voor onderwijs aan (hoog)begaafden.

Tabel 9a - Rol directie en IB'er ten aanzien van het beleid

	leerkracht (N=18)	schoolleiding (N=1)
Directie:		
Contact met ouders bij intake	1	
Directie volgt wat IB aangeeft	1	
stelt doelen/werkwijze school	1	
IB'er:		
Contact met ouders bij verdere loopbaan	2	
Ondersteuning voor leerkracht	2	
Maakt mede het beleid	2	
Waarborgen leerlijnen	1	
Begeleidt en adviseert	1	
Samen:		
Sturing ,toezien ,beleid overbrengen ,adviseren	7	1
Overleg met leerkrachten en ouders	1	
Zorgen voor materiaal	1	

De tabel laat zien dat zowel schoolleiding als bijna de helft van de leerkrachten de rol van directie en IB'er zien als sturing, toezien en beleid overbrengen. Verder geven leerkrachten diverse antwoorden^[HSP53].

Tabel 9b - Beleid Het Mozaïek volgens leerkrachten en schoolleiding

	Leerkracht (N=18)	Schoolleiding (N=1)
Verdieping in de klas	6	
Niet te snel door laten stromen	5	
Toetsen, dan compactingprogramma	9	1
Observatie	1	
Zelfstandige werkhouding	1	

SiDi R protocol	1	
Weet ik niet	3	
Werkgroep mee bezig	2	
Leerlingen uitdaging bieden	1	
Kleuters: geen beleid		1

Tabel 9b laat zien dat de leerkrachten verschillend reageren. De helft van de leerkrachten ziet het beleid van de school terug in het compactingprogramma. De schoolleiding geeft aan dat er voor de kleutergroepen geen beleid is [HSP54].

Vraag 1.11: Hoe worden de aanpassingen ten aanzien van onderwijs aan (hoog)begaafden geborgd?

De enquête onder leerkrachten, het groepsinterview met de leerlingen uit groep 4 – 8, het groepsinterview met de schoolleiding en de observatie tijdens de compactles in groep 4 - 8 zijn ingezet voor het beantwoorden van deze vraag. Tabel 10 laat de resultaten zien.

Tabel 10 – Borging van de aanpassingen volgens geïnterviewden en observatie [HSP55]

	Leerkracht N=18	Groepjes leerlingen N=7	Schoolleiding N=1	Lesobservatie groep 4-8 N=8
Niet bekend	6	2		
Verslaglegging Dotcom, gesprekken ouders/ IB-er.	4		1	
Toetsen	2			
Jaaroverstijgende handelingsplannen	1			
Niet (in deze les)	2	4		7
Verrijking elke les nakijken en bespreken				1
Door IB-er en werkgroep	3			
Eigen mapje van de leerling	1			
Groepsbespreking			1	
Rapport		1		

De tabel laat zien dat een derde van de leerkrachten niet weet hoe er geborgd wordt. Tijdens de observatie van de compactles is een keer borging gezien. Zowel leerlingen als observatie geven aan dat bij borging gedacht is aan het nakijken en bespreken van verrijkingswerk door de leerkracht. Verder laat de tabel zien dat door leerkrachten verschillend wordt geantwoord [HSP56].

4.2 Onderzoeksvraag 2: Op welke wijze wordt in de Leonardoklas aangesloten bij de onderwijsbehoeften van hoogbegaafde leerlingen?

Vraag 2.1: Wat heeft de school bewogen om te komen tot het opzetten van een Leonardoklas? Deze vraag is gesteld tijdens het groepsinterview met de schoolleiding. Het starten van een Leonardoklas is ongeveer anderhalf jaar geleden bovenscholings aangestuurd. Een jaar ervoor was er al een plusklas binnen de vereniging gestart. Basisschool Het Kompas is uitgekozen tot school met Leonardoklas vanwege leegstand van lokalen wegens terugloop van leerlingen. Bovendien ligt de school aan de rand van de woonplaats. Dit is gunstig voor leerlingen van buiten de plaats.

Vraag 2.2: Wat zijn de criteria om toegelaten te worden tot de Leonardoklas? Het antwoord is verkregen via het groepsinterview met de schoolleiding. De criteria voor toelating zijn:

- De leerling heeft een IQ van minimaal 130
- Er moet een onderzoek zijn uitgevoerd
- De leerling moeten eind groep 3 voor lezen een A scoren met Cito
- Contact met de vorige school over een aantal onderwerpen als: zijn eventuele gedragsproblemen belemmerend, kan de leerling zelfstandig werken, heeft de leerling een onderzoekende houding en

- is de leerling creatief
- Gesprek met ouders

Vraag 2.3: Welke werkwijze wordt gehanteerd in de Leonardoklas?

Deze vraag is beantwoord middels het groepsinterview met de schoolleiding en de leerlingen, een interview met een leerkracht en een observatie. Tabel 11 geeft een overzicht.

Tabel 11 – Werkwijze Leonardoklas

	Schoolleiding	Leerkracht	Leerlingen	Observatie
Bij binnenkomst met Cito doortoetsen	x			
Topdown				
Heeft de aandacht	x			
Leerlingen mogen gelijk beginnen			x	
Inhoud lessen				
Automatiseren via alternatieve manieren	x			
Methodes met compacten en verrijken	x			
Andere vakken: Spaans, Engels, filosofie, omgaan met hoogbegaafdheid, techniek, muziek (met vakdocenten)	x			
Engelse docent stuurt ook begaafdheidsprofiel aan	x			
Excursies			x	
Leonardotijd				
Is ook afmaaktijd			x	x
Iedere leerling werkt met eigen laptop	x		x	x
Zelfbedacht project			x	x
Afgebakende tijd, leerling leert plannen		x		
Eigen niveau				
Verschillende reken- en taalniveaus binnen een groep			x	
Bevordering werkhouding, welzijn leerling, leren leren				
Vorm tafel bevordert het zelf werken			x	
Ontspanningsoefeningen om hoofd leeg te maken			x	
Thuiswerk		x		
Rol leerkracht				
Bij project is leerkracht de vraagbaak			x	x
Debat: de leerkracht stelt eisen				x
Coach				x
Geeft opdracht				x
Geeft direct feedback				x
Benoemt gevoelens		x		x
Stelt verdiepende vragen				x
Borging				
Bij debat nog in ontwikkeling		x		
Bij project middels cijfers, presentatie, reflectie		x		
Op termijn door portfolio	x	x		

De tabel laat zien dat alle respondenten elkaar aanvullen [HSP57].

Vraag 2.4: Hoe is de relatie tussen de Leonardoklas en de overige groepen van de school?

De antwoorden zijn verkregen via de beide groepsinterviews. Tabel 12 geeft een overzicht.

Tabel 12 – Relatie tot overige groepen van de school

	Schoolleiding	Leerlingen
Andere leerlingen zijn drukker		x
Groep 4 en 5 lezen samen Estafette		x
Eindcito samen oefenen en maken	x	

Daardoor groep 7 op elkaar aangewezen	x	
Samen kamp en sporttoernooien	x	
Contacten op plein en in pauzes	x	
Kinderen hebben er geen moeite mee	x	
Kinderen hebben er wel moeite mee		x

De tabel laat zien dat de schoolleiding meer relatie ziet tussen de Leonardoklas en de overige groepen dan de leerlingen van de Leonardoklas zelf. Het antwoord van de schoolleiding dat de kinderen geen moeite hebben met de overige leerlingen van de school is tegenstrijdig met het antwoord van de leerlingen zelf [HSP58].

Vraag 2.5: Welke ervaringen hebben de leerkrachten en de leerlingen met de werkwijze in de Leonardoklas?

Het antwoord is verkregen uit het groepsinterview met de schoolleiding, leerlingen en het interview met de leerkracht. Tabel 13 geeft de resultaten.

Tabel 13 – Ervaringen leerlingen en leerkrachten

	Leerkracht	Leerlingen	Schoolleiding
Leerlingen			
Opgebloeid		x	x
Meer zelfvertrouwen		x	
Niet meer gepest		x	
Rustiger omgeving		x	
Mag gelijk beginnen met werken		x	
Afmaaktijd in Leonardotijd		x	
Excursies bieden veel uitdaging		x	
Leerkrachten			
Veel werk	x		x
Volgen van studiedagen	x		x
Hulp bij automatiseren	x		
Organisatie excursies uitbesteden	x		

De tabel laat zien dat bevindingen van de schoolleiding overeenkomt met de bevindingen van de leerkracht en de leerlingen zelf [HSP59].

Vraag 2.6: Op welke wijze wordt in de Leonardoklas de aansluiting bij de onderwijsbehoeften van de leerlingen gerealiseerd?

Voor antwoord op deze vraag zijn de groepsinterviews, de observatie en het interview met de leerkracht ingezet. Tabel 14 geeft de resultaten.

Tabel 14 – Aansluiting op onderwijsbehoeften in de Leonardoklas [HSP60]

	Schoolleiding	Leerkracht	Leerling	Observatie
Leonardotijd, betrokken leerlingen	x			x
Plusgroep rekenen, o.a. naar VO voor instructie	x			
Projecten	x			
Leerlingen vertellen elkaar over hun project	x			
Uitdaging, op niveau			x	x
Rust			x	x
Gelijk beginnen met werk			x	x
Vragen kunnen stellen aan leerkracht			x	x
Feedback		x		x
Leerlingen beantwoorden elkaars vragen		x		x
Verdiepende vragen stellen		x		x
Vragen om onderbouwing		x		x
Ontspanningsoefeningen voor rust in het hoofd		x		

Gevoelens kunnen benoemen		x		
---------------------------	--	---	--	--

Uit de tabel blijkt dat wat de leerkracht en leerlingen hebben aangegeven ook terug is gezien tijdens de observatie^[HSP61].

Vraag 2.7: Hoe is de overgang geregeld naar het VO^[HSP62]?

In het groepsinterview met de schoolleiding is verteld dat bij de Eindcito gesprekken met ouders worden gevoerd. Met ouders wordt gekeken naar een passende VO school. Een plaatselijke VO school geeft een informatieavond over hoogbegaafden. Tenslotte zorgt de school voor een warme overdracht.

Vraag 2.8: Wat biedt de school in de overige groepen aan de (hoog)begaafden die niet in aanmerking komen voor de Leonardoklas?

Uit het groepsinterview met de schoolleiding komt de volgende informatie naar voren. Binnen de schoolvereniging is een plusklas voor twee leerlingen per school. Het Kompas biedt daarnaast voor de overige meer begaafden het compactingprogramma, techniek- en schaaklessen. Materiaal uit de Leonardoklas wordt ook binnen de school gebruikt. Het tegemoetkomen aan de meer begaafden is nog in ontwikkeling.

4.3 Onderzoeksvraag 3: *Hoe sluiten de bezochte basisscholen in (de omgeving van) Leuven aan bij de onderwijsbehoeften van (hoog) begaafde leerlingen?*

Door het groepsinterview met de directeur en/of zorgcoördinator is antwoord verkregen op alle onderstaande deelvragen. Waar ook antwoord is verkregen op een andere manier wordt dat bij de vraag vermeld.

Vraag 3.1: Welke normering en signalering passen de scholen in Leuven toe bij de selectie van (hoog)begaafde kinderen?

Tabel 15 geeft een overzicht.

Tabel 15 – Normering en signalering bij selectie (hoog)begaafden

	Lubbeek	Leuven	Blanden
Observatie kleuters door leerkracht volgens vaste ijkpunten	x	x	
Signaleren door (cito)toetsen, gesprek ouders	x	x	
Lagere school: Beoordeling volgens vaste ijkpunten	x	x	
Begin schooljaar rekenen toetsen. Bij A doortoetsen naar volgende groep		x	
TVE test voor (hoog)begaafden		x	
Volgens preventieve basiszorg			x

De tabel laat zien dat de school in Blanden geen speciale normering en signalering heeft voor (hoog)begaafden. De school in Leuven hanteert een eigen uitgebreid stappenplan. De school heeft ook nog een aparte normering en signalering voor de projectklas. Twee scholen hanteren een signalering bij de kleuters volgens vaste ijkpunten.

Vraag 3.2: Op welke wijze sluiten de scholen aan bij de onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafden?

Het antwoord op deze vraag is ook verkregen door observatie welke is uitgevoerd in een aantal groepen op de school in Blanden. Tabel 16 geeft een overzicht^[HSP63].

Tabel 16 – Aansluiting onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafden

	Lubbeek	Leuven	Blanden	observatie
Geldt voor alle leerlingen				
Coöperatieve werkvormen	x		x	x
Overlegmomenten				x
Taken voor zelfstandigheid	x			x

Thematisch werken	x			x
Hoekenwerk	x			x
Contractwerk	x			x
Klassenoverschrijdend werk	x			
Krantenknipsels zoeken en keus toelichten	x			
Voor (hoog)begaafden				
Vanaf 1 ^e leerjaar (= groep 3) compacten en verrijken	x	x	x	
Zoeken bij thema werk op hun niveau	x			
Beheerste stof wordt niet gemaakt		x		
Zelfstandigheid		x		
Betrekken en eigen verantwoordelijkheid geven		x		
Feedback geven		x		
Leren leren		x		
Leren omgaan met falen		x		
Samenwerken		x		
Projectklas				
Creativiteit		x		
Doorzettingsvermogen		x		
Verrijkingswerk en projectwerk meegegeven als huiswerk		x		
Kleuters				
Verrijking in de hoeken		x		
Lezen? Dan verplicht in de lees/schrijf/rekenhoek		x		
Versnellen	x			
Niet versnellen		x		

De tabel laat zien dat de school in Leuven de meeste aansluiting biedt. De school in Lubbeek biedt veel differentiatie voor alle leerlingen. De school in Blanden heeft coöperatieve werkvormen voor alle leerlingen en het compactingprogramma voor de (hoog)begaafden.

Vraag 3.3: Op welke wijze vindt extra begeleiding plaats aan (hoog)begaafde kinderen? Het antwoord op deze vraag is ook verkregen door observatie. Tabel 17 geeft de resultaten [HSP64].

Tabel 17 - Begeleiding voor (hoog)begaafden

	Lubbeek	Leuven	Blanden	observatie
Veel laten samenwerken	x			
CLB biedt ondersteuning	x			
Begeleiding binnen de klas	x			
Uitleg bij compactingprogramma		x		
Door projectklas op een ochtend		x		
Differentiatie			x	niet gezien

De tabel laat zien dat de scholen verschillende antwoorden geven. Tijdens de observatie in verschillende lessen op de school in Blanden is geen extra begeleiding voor (hoog)begaafden gezien.

Vraag 3.4: Welke ervaringen hebben de (hoog)begaafde leerlingen met de werkwijze op school? Deze vraag is op de school in Leuven aan een leerling gesteld die ook naar de projectklas gaat. Op de school in Blanden is gesproken met een groepje leerlingen.

Bij rekenen werken de leerlingen uit Somplex en Kien. Soms maken ze extra opdrachten, zoals schoolkrantstukjes en werkstukken. Dit gebeurt vooral onder taaltijd. De leerling in Leuven wil wel de hele week naar de projectklas. In Blanden vinden de leerlingen het fijn dat ze extra uitdagend werk krijgen. Creatieve opdrachten die ze op het moment van gesprek aan het doen waren, willen ze wel meer. Het extra werk na de gewone opdrachten bestaat uit contractwerk. Als de leerlingen ander materiaal nodig hebben bij extra werk mogen ze alles gebruiken wat ze maar willen. Er kan samengewerkt worden in de klas. Dit vinden de leerlingen fijn, omdat ze elkaar dan kunnen helpen.

De leerlingen hebben geen extra ondersteuning nodig van de leerkracht omdat ze het meestal zelf wel snappen of ze overleggen met andere leerlingen.

Vraag 3.5: Welke ondersteuningsbehoeften hebben de leerkrachten bij het lesgeven aan (hoog)begaafde leerlingen?

Tabel 18 geeft de resultaten.

Tabel 18 – Ondersteuningsbehoeften leerkrachten [HSP65]

	Lubbeek	Leuven	Blanden
Niet bekend	x		
Begeleiding van zorgcoördinator	x	x	x
Begeleiding van CLB		x	
(Hoog)begaafden ondersteunen zwakke leerlingen		x	
Een leerkracht kopieert al het extra materiaal		x	
Leerkracht vindt differentiatie moeilijk			x

De tabel laat zien dat op alle scholen ondersteuning wordt gegeven door de zorgcoördinator. (Hoog)begaafden worden in Leuven ingezet bij zwakke leerlingen ter ondersteuning van de leerkracht.

Vraag 3.6: Wat is de rol van directie en IB-er ten aanzien van het beleid?

Tabel 19 geeft de resultaten.

Tabel 19 – Rol schoolleiding bij beleid

	Lubbeek	Leuven	Blanden
Een aanpak door alle klassen, vroegtijdige signalering	x	x	
Sturing, bewaking, advies	x	x	x
Motiverend in visie en ondersteuning	x	x	
Vastgelegde afspraken		x	
Bewust van de onderpresteerder	x	x	
Jaarlijks evaluatie van leerlingen projectklas		x	
Bijscholing stimuleren, soms vrijblijvend soms verplicht		x	

De tabel laat zien dat op alle scholen de schoolleiding een sturende rol heeft. Voor de school in Leuven houdt dat ook bijscholing en evaluatie van de projectklas in [HSP66].

Vraag 3.7: Als er aanpassingen ten aanzien van onderwijs aan (hoog)begaafden worden gedaan, hoe worden die geborgd?

Op de school in Blanden zijn de gegevens ook verkregen door een interview met de leerkrachten.

Tabel 20 geeft een overzicht.

Tabel 20 - Borging

	Lubbeek	Leuven	Blanden
Niet bekend	x		
Stappenplan		x	
Beoordeling, rapportage werken projectklas		x	
Evaluatie einde schooljaar leerlingen projectklas		x	
Handelingsplan compacten en verrijken		x	
Leerlingen kijken werk na, daarna door leerkracht			x
Jaaroverzicht van de klas			x

De tabel laat zien dat de school in Leuven het meest ver en uitgebreid is in borging van onderwijs aan (hoog)begaafden [HSP67].

Vraag 3.8: Wordt er gebruik gemaakt van methoden of speciaal materiaal voor (hoog)begaafden?

Deze vraag is ook beantwoord door observatie en interview met leerkrachten. Tabel 21 geeft de resultaten.

Tabel 21 – Gebruikte methoden en materiaal

	Lubbeek	Leuven	Blanden
Alle leerlingen			
Coöperatieve werkvormen	x		x
Techniek	x		
Krantenknipsels meenemen	x		
(Hoog)begaafden			
Somplex en Plustaak	x	x	
Reken- en Taalmeesters		x	
Diverse spellen		x	
Breinbrekers		x	
Villa Alfabet		x	
Verrijking uit rekenmethode			x
Rekenkalender, Stenvert, Getallenkennis			x
Taalklapper, Taalsignaal anders			x
Groeiboek Frans			x
Kleuters			
Roosterfiguren van Schubi		x	
Materiaal uit hogere leergroepen		x	
Projectklas			
Projecten		x	
Presentatie van project in eigen klas		x	
Puzzels maken voor elkaar		x	

Tabel 21 laat zien dat de scholen als speciaal materiaal zowel algemene methoden als coöperatieve werkvormen inzetten voor (hoog)begaafden. Alle scholen gebruiken speciaal materiaal voor rekenen en taal. De school in Leuven heeft daarnaast ook nog 'Villa Alfabet' voor begrijpend lezen. Ook heeft deze school extra materiaal voor kleuters.

Ik wil meer na kunnen denken

(Uitspraak leerling groep 6)

Hoofdstuk 5: Conclusies en aanbevelingen

Op basis van het theoretisch kader (hoofdstuk 2) en de resultaten (hoofdstuk 4) van het onderzoek kan nu een antwoord worden geformuleerd op de centrale onderzoeksvraag en kunnen verdere conclusies worden getrokken. Tevens vermeld ik welke aanbevelingen ik naar aanleiding van dit onderzoek aan de schoolleiding van Het Mozaïek zal doen.

De centrale vraag bij dit onderzoek is: *Op welke wijze kan op basisschool Het Mozaïek het beste aangesloten worden bij de onderwijsbehoeften van leerlingen met een ontwikkelingsvoorsprong en (hoog)begaafde leerlingen door onder andere een vergelijking te maken met de Leonardoklas en het onderwijs aan (hoog)begaafden in België?*

Kort samengevat stel ik op basis van het onderzoek vast dat basisschool Het Mozaïek in de aansluiting bij de onderwijsbehoeften van de leerlingen met een ontwikkelingsvoorsprong en (hoog)begaafde leerlingen al goede stappen zet, maar dat essentiële verbeteringen nodig en mogelijk zijn.

Hierna geef ik puntsgewijs in de vorm van conclusies en aanbevelingen voor de schoolleiding aan welke verbeteringen nodig zijn.

1. Compacten

Conclusie:

Het compactingprogramma op Het Mozaïek werkt deels tot tevredenheid. Met name bij de onderwijsbehoeften 'werken op eigen tempo' en 'het bieden van verrijking' wordt goed aangesloten. Het kan echter beter bij de onderwijsbehoeften 'instructie en begeleiding bij verrijkingswerk', 'samenwerken met gelijken', 'borging van het verrijkingswerk' en 'een rustige werkomgeving'. Volgens Remmers (2006), Pluijmakers (2011) en Termeer (2009) dient bij verrijking tegemoet te worden gekomen aan deze onderwijsbehoeften.

Aanbeveling:

Doorgaan met het compactingprogramma maar als schoolleiding actief sturing geven aan de aansluiting bij onderwijsbehoeften. Te denken valt aan afspraken over[HSP68] instructie, begeleiding en borging bij verrijkingswerk, gelegenheid bieden voor samenwerken en het bieden van een rustige werkomgeving.

2. Protocol

Conclusie:

De school heeft een protocol voor (hoog)begaafden maar gebruikt deze niet. Daarin is het SiDi R protocol opgenomen. Het protocol speelt echter een belangrijke rol bij de signalering, diagnosticering en begeleiding bij met name de kleutergroepen. Ook voor borging en te komen tot een doorgaande lijn is gebruik van het protocol een voorwaarde (Wolters, 2009). Door een protocol te gebruiken, kunnen problemen bij (hoog)begaafden worden voorkomen (Mooij et al., 2007; Loman & De Boer, 2006; Marreveld, 2006).

Aanbeveling :

Zorg ervoor dat er daadwerkelijk vanuit een goed protocol gewerkt wordt. De school kan het bestaande SiDi R protocol oppakken, maar het is aan te bevelen om het protocol te vervangen door de nieuwere versie. De schoolleiding kan de werkgroep (hoog)begaafdheid de opdracht geven hierover met een voorstel te komen[HSP69].

3. Borging

Conclusie:

Een derde deel van de leerkrachten weet niet hoe er geborgd wordt. De overige leerkrachten denken bij borging aan verschillende zaken. Daarnaast geeft een groot deel van de leerlingen aan dat ze controle en feedback missen.

Aanbevelingen:

- *Laat, om het werk van de (hoog)begaafde te borgen, de leerkrachten consequent feedback geven op verrijkingswerk in de klas. Gaat de leerling aan een project werken dan kan borging plaatsvinden door een presentatie. Het verrijkings- en projectwerk wordt ook beoordeeld op het rapport. Op termijn kan gedacht worden aan het maken van een portfolio per kind. Door evaluatie, beoordeling en terugkoppeling naar de groep te geven, wordt volgens Termeer (2009) tegemoet gekomen aan een aantal onderwijsbehoeften van de (hoog)begaafde.*
- *Evalueer het onderwijs aan (hoog)begaafden minimaal eens per jaar met het team. Door deze vorm van borging wordt ook gedacht aan de bewaking van de doorgaande lijn (Wolters, 2009).*

4. Scholing van de leerkracht

Conclusies:

- Tweederde deel van de leerkrachten weet niet hoe (hoog)begaafden denken en [leren](#)^[HSP70].
- Bovendien is er tegenstrijdigheid in de antwoorden die leerkrachten geven over het belang van bepaalde onderwijsbehoeften. Daarbij is in de praktijk niet terug te zien wat de leerkrachten belangrijk vinden. Hieruit kan geconcludeerd worden dat leerkrachten geen voldoende kennis hebben over het signaleren van onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden. Leerkrachten kunnen kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong en (hoog)begaafden beter begeleiden als ze weet hebben van hun leer- en persoonlijkheidseigenschappen (Drent & Van Gerven, 2007; Kieboom, 2001) en kennis hebben van de verschillende profielen volgens Betts en Neihart (1988).

Aanbeveling:

De schoolleiding realiseert scholing door kennisoverdracht door:

- *een presentatie te geven door de IB-er vanuit het onderzoek,*
- *tenminste twee studiemomenten per jaar te organiseren tijdens een inhoudelijke vergadering, voorbereid en geleid door de werkgroep (hoog)begaafdheid,*
- *het bijhouden van en gebruik te laten maken van de boeken en tijdschriften uit de orthotheek,*
- *het bijwonen van congressen of cursussen door de IB-er, werkgroep en/of leerkrachten.*

5. Aansluiten bij onderwijsbehoeften bij overige vakken

Conclusie:

De aansluiting bij onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden bij overige vakken wordt in het onderzoek als onvoldoende beoordeeld.

Aanbevelingen:

- *Geef sturing bij het inzetten van verrijking bij overige vakken, met name spelling en wereldoriëntatievakken. Te denken valt aan het inzetten van verrijkingsmateriaal voor begrijpend lezen en coöperatieve werkvormen.*
- *Geef aanzet tot onderzoek naar het inzetten van coöperatieve werkvormen. Met coöperatieve werkvormen worden alle leerlingen bereikt en wordt met name bij de (hoog)begaafde tegemoet gekomen aan de onderwijsbehoefte samenwerken. Coöperatief leren biedt veel mogelijkheden zoals creativiteit, zelfstandigheid, onderzoeken en mondelinge interactie (Förre et al., 2004).*

6. Aansluiten bij onderwijsbehoeften van kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong

Conclusie:

De meeste ouders en leerlingen zijn tevreden met de werkwijze op school. Daarnaast geven alle leerkrachten uit groep 1 - 3 aan dat een aansluiting bij de onderwijsbehoeften van de kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong wordt geboden door het bieden van veel uitdagend materiaal en uitdagende opdrachten. Dit is echter tijdens de observatie in de meeste groepen niet terug gezien. Bovendien heeft de school geen beleid voor het onderwijs aan kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong.

Aanbevelingen:

- *Signaleer bij de intake volgens een protocol. Het intakegesprek met ouders is van groot belang, omdat zo van begin af aan alert gereageerd kan worden op een kind met*

ontwikkelingsvoorsprong. Mooij stelt^[HSP71] dat men preventief dient te werken door tijdens de intake te screenen op beginkenmerken (Marreveld, 2006^[HSP72]).

- Ontwikkel beleid voor onderwijs aan kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong
- Zorg dat de kleuterleerkrachten kennis krijgen van de kenmerken van een kind met ontwikkelingsvoorsprong
- Zet in de kleuterbouw meer verrijkingsmateriaal in. Op de school in Leuven heb ik gezien dat dit succes heeft.

7. Ondersteuning van de leerkracht

Conclusie:

83 % van de leerkrachten heeft ondersteuningsbehoeften bij de begeleiding van (hoog)begaafden.

Hulp bij klassenmanagement is het meest nodig.

Aanbeveling:

Bekijk hoe ondersteuning geboden kan worden aan de leerkrachten bij het klassenmanagement zodat ook bij de (hoog)begaafden aangesloten wordt bij hun onderwijsbehoeften. De invoering van de 1-zorgroute geeft hierbij mogelijkheden (Clijsen, 2007). IB-er en leerkrachten kunnen ook een cursus volgen over klassenmanagement.

8. Plusklas

Conclusie:

De Leonardoklas en de projectklas te Leuven bieden aansluiting bij alle onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden onder andere door een groot leeraanbod te bieden en te werken met ontwikkelingsgelijken. Onderzoek (Hoogeveen et al., 2004; Morgan, 2007) heeft aangetoond dat een plus- of projectklas kinderen al veel vaardigheden geeft om in hun eigen klas goed te kunnen toepassen. Bovendien toont onderzoek aan dat bij hoogbegaafde leerlingen die buiten de reguliere groep zijn geplaatst de beste resultaten van onderwijsaanpassingen zijn gevonden.

Aanbeveling:

Geef de werkgroep (hoog)begaafdheid opdracht om op termijn de haalbaarheid van het opzetten van een plus- of projectklas binnen de school te laten onderzoeken. Ik ben me er van bewust dat deze aanbeveling mogelijk niet haalbaar is door gebrek aan personele middelen.

9. Beleid

Conclusie:

Het Mozaïek heeft geen beleid voor kinderen met een ontwikkelingsvoorsprong en het beleid voor de (hoog)begaafden is niet duidelijk.

Aanbeveling:

Ontwikkel beleid voor onderwijs aan (hoog)begaafden. Door een beleidsplan wordt de continuïteit van de aanpak van onderwijs aan (hoog)begaafden gegarandeerd (Van Gerven, 2008). In een dergelijk beleid moet in elk geval geregeld zijn:

1. hoe de borging van het compactingprogramma plaatsvindt,
2. hoe bij overige vakken aansluiting gevonden kan worden bij de onderwijsbehoeften van (hoog)begaafde leerlingen,
3. dat er een protocol voor (hoog)begaafden is en wordt toegepast,
4. dat bij de kleuters zo vroeg mogelijk signalering moet plaatsvinden en waar nodig diagnosticering en begeleiding van leerlingen met een ontwikkelingsvoorsprong,
5. dat de IB-er de spil is voor de begeleiding van leerkrachten bij de aansluiting van onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden,
6. scholing van leerkrachten in onder andere signalering van onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden en kennis van leer- en persoonlijkheidseigenschappen van (hoog)begaafden en hun profielen^[HSP73].

Van de genoemde verbeterpunten heb ik in Vlaanderen gezien dat vooral de volgende punten succesvol zijn voor de aansluiting bij onderwijsbehoeften van (hoog)begaafden:

- Borging vastleggen in een beleidsplan
- Goed gestuurd en bewaakt beleid geeft houvast en eenheid
- Verrijkmateriaal voor kleuters en begrijpend lezen
- Inzetten van coöperatieve werkvormen
- Zo vroeg mogelijk signalering bij de kleuters volgens vaste ijkpunten inzetten
- De zorgcoördinator is de spil voor de begeleiding van (hoog)begaafden
- Een projectklas binnen de school is realiseerbaar door goed beleid

Met het uitvoeren van bovenstaande aanbevelingen zullen veel aspecten uit het model van Heller (Ziegler & Heller, 2000), in bijlage A, worden bereikt.

Terugblikkend op het hele onderzoekstraject, constateer ik dat het onderzoek in de Leonardoklas mij veel nieuwe inzichten heeft gegeven zoals het bieden van een breder leeraanbod, werken met ontwikkelingsgelijken en aandacht voor het welbevinden van het kind. Ook heb ik gezien dat kinderen genieten van het onderwijs waarbij ze aan het denken worden gezet. Voor de vergelijking met het onderzoek op Het Mozaïek was het echter beter geweest onderzoek te doen in een plusklas. Dan had ik beter inzicht kunnen krijgen of de plusklas ook een optie is voor Het Mozaïek. Nu heb ik alleen een vergelijking met de projectklas in Leuven. Onderzoek doen bij een plusklas is wellicht een optie voor de werkgroep (hoog)begaafdheid.

Een onderwerp welke in dit onderzoek niet is uitgediept, is het signaleren en begeleiden van onderpresteerders. Wellicht kan dit onderwerp in de toekomst nog nader onderzocht worden, zodat ook leerlingen uitgedaagd worden tot leren.

Nadat ik het rapport van het onderzoek met de aanbevelingen aan de schoolleiding heb aangeboden, zal de werkgroep (hoog)begaafdheid worden ingelicht. Vervolgens zal ik een presentatie van mijn onderzoek geven aan het hele schoolteam.

(Hoog)begaafden zijn een groep leerlingen waarvan al veel te lang is gedacht dat ze zich wel redden. In de groepsinterviews heb ik kinderen ontmoet die er geen genoeg van kregen om te vertellen over hun ervaringen en gevoelens. Ze vonden het heerlijk dat er tijd voor hen werd uitgetrokken en dat ze serieus werden genomen. Bij een groep stonden alle leerlingen na afloop spontaan op, gaven me een hand en bedankten me.

Door het onderzoek hoop ik een bijdrage te mogen leveren aan het tegemoetkomen aan de onderwijsbehoeften en welbevinden van de (hoog)begaafde leerlingen.

Onze hersens draaien op volle toeren

(Uitspraak leerling Leonardoklas)

Literatuur

- Barendrecht, J. (2011a). Plusklassen. In F. I. Welling (Ed.), *Slim zijn, facetten van hoogbegaafdheid*. Purmerend: Stichting Koepel Hoogbegaafdheid.
- Barendrecht, J. (2011b). Top-down leren. In F. I. Welling (Ed.), *Slim zijn, facetten van hoogbegaafdheid*. Purmerend: Stichting Koepel Hoogbegaafdheid.
- Betts, G. T. & Neihart M. (1988). Profiles of the gifted and talented. *Gifted Child Quarterly*, 32 (2). 248- 253. Gevonden op 22 februari 2011, op <http://hoogbegaafdheid.slo.nl/begeleiding/profielen/>
- Brinkman, J. (2000). *De Vragenlijst*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bruin-de Boer, A. de & Kuipers, J. (2004). *SiDi-R protocol*. Drachten: Eduforce.
- Clijsen, A. (2007). *Handreiking 1-zorgroute. Voor leerkrachten en intern begeleiders in het primair onderwijs. Planmatig omgaan met verschillen*. WSNS plus en KPC groep.
- Cloot, I. van de & Keirsbilck, C. van (2008). Hoogbegaafden, een te ontginnen potentieel in België. Itenera Institute. Gevonden op 19 maart 2011, op <http://www.econoshock.be/tag/carl-van-keirsbilck/>
- Dekker, M. (2002). Gevonden op 26 april 2011, op <http://www.pharosnl.nl/?hoogbegaafd-wat-is-hoogbegaafd>
- Doolaard, S. & Oudbier, M. (2010). *Onderwijsaanbod aan (hoog)begaafde leerlingen in het basisonderwijs*. Groningen: GION/Rijksuniversiteit Groningen.
- Drent, S. (2009). Compacten. In E. van Gerven (Ed.), *Handboek hoogbegaafdheid*. Assen: Van Gorcum.
- Drent, S. & Gerven, E. van (2007). *Professioneel omgaan met hoogbegaafde leerlingen in het basisonderwijs*. Assen: Van Gorcum.
- Eede, C. van & Fahrner, J. (2008). Ook passend onderwijs voor(hoog)begaafde kinderen?! *oA Informatie*. 6 (1). 4-5.
- Fogarty, R. (1999). *Hersenwerk in de klas*. Utrecht: APS.
- Förrer, M., Jansen, L., Kenter, B. (2004). *Coöperatief leren voor alle leerlingen* (pp. 9-29). Amersfoort: CPS.
- Gagné, F. (1998). A Proposal for Subcategories Within Gifted or Talented Populations. *Gifted Child Quarterly*. 42 (87). 87-95.
- Gates, J. (2010). Children With Gifts and Talents: Looking Beyond Traditional Labels. *Roeper Review*. 32. 200-206.
- Gerven, E. van. & Drent, S. (2004). *Digitaal Handelingsprotocol Hoogbegaafdheid*. Utrecht: Lemma.

- Gerven, E. van (2008). *Slim beleid. Keuzes en consequenties bij beleid voor hoogbegaafde leerlingen in het basisonderwijs*. Assen: Van Gorcum.
- Gerven, E. van (2009). Leertijdverkorting. In E. van Gerven (Ed.), *Handboek Hoogbegaafdheid*. Assen: Van Gorcum.
- Gijzen, W. (2009). Gevonden op 22 februari 2011, op <http://1-zorgroute.blogspot.com/2009/01/een-onderwijsbehoefte-is-datgene-wat.html>
- Hamstra, D. & Marreveld, M. (2006). Oplossing ligt in handen van de leerkracht. *Didaktief*. 7 (sept). 8.
- Harinck, F. (2009). *Basisprincipes praktijkonderzoek*. Antwerpen, Apeldoorn: Garant.
- Hattie, J. (2003). *Teachers Make a Difference. What is the research evidence?* Australian Council for Educational Research. University of Auckland.
- Hoogeveen, L., Hell, J. van, Mooij, T. & Verhoeven, L. (2004). *Onderwijsaanpassingen voor hoogbegaafde leerlingen. Meta-analyses en overzicht van internationaal onderzoek*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Hoogeveen, L. (2011). Versnellen. In F. I. Welling (Ed.), *Slim zijn, facetten van hoogbegaafdheid*. Purmerend: Stichting Koepel Hoogbegaafdheid.
- Inspectie van het Onderwijs (2010). *Het onderwijsaanbod aan hoogbegaafde leerlingen in het basisonderwijs*. Begeleidende beschouwing bij het onderzoeksrapport van GION. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Janson, D. (2009). Verrijkingsgroepen. In E. van Gerven (Ed.), *Handboek hoogbegaafdheid*. Assen: Van Gorcum.
- Kieboom, T. (2001). Gave of vergiftigd geschenk? Gevonden op 29 maart 2011, op http://www.hoogbegaafdvlaanderen.be/06_HB_op_school/HB_op_school_intro.html
- Kumps, L. & Vandoninck, M. (2011). Gevonden op 21 januari 2011, op http://www.eduratio.be/pr_eml_06012011.html
- Leverink, R. (2006a). Buitenkans voor school. *Didaktief*. 7 (sept). 2-3.
- Leverink, R. (2006b). Weten jullie de $\sqrt{689}$? *Didaktief*. 7 (sept). 6-7.
- Loman, E. & Boer, G. de (2006). Slimme kleuters moeten juist leren presteren. *Didaktief*. 7 (sept). 10-11.
- Marreveld, M. (2006). Gelijkheid is schadelijk. *Didaktief*. 7 (sept). 4-5.
- Middendorp, M. (2011). Gevonden op 11 februari 2011, op http://www.peuteren.nl/peuters/hoogbegaafde_kinderen_leonardo_afdeling.php
- Mönks, F. J. & Pflüger, R. (2005). *Gifted Education in 21 European Countries: Inventory and Perspective*. Nijmegen: Radboud University Nijmegen.

- Mönks, F. J. & Ypenburg, Y. (1995). *Hoogbegaafde kinderen thuis en op school*. Alphen aan de Rijn: Samsom.
- Mooij, T., Hoogeveen, L., Driessen, G., Hell, J. van & Verhoeven, L. (2007). *Succescondities voor onderwijs aan hoogbegaafde leerlingen. Eindverslag van drie deelonderzoeken*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Morgan, A. (2007). Experiences of a gifted and talented enrichment cluster for pupils aged five to seven. *British Journal of Special Education*. 34 (3). 144-153.
- Nederstigt, I. (2003). *Hoogbegaafdheid... een gave? Omgaan met hoogbegaafdheid*. Amersfoort: CPS.
- Ondersteuning hoogbegaafden (n.d.). Gevonden op 18 mei 2011, op <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/ondersteuning-hoogbegaafde-leerlingen>
- Peters, W. (2011). Hoogbegaafde kleuters. In F. I. Welling (Ed.), *Slim zijn, facetten van hoogbegaafdheid*. Purmerend: Stichting Koepel Hoogbegaafdheid.
- Pluijmakers, M. (2011). Compacten en Verrijken. In F. I. Welling (Ed.), *Slim zijn, facetten van hoogbegaafdheid*. Purmerend: Stichting Koepel Hoogbegaafdheid.
- Remmers, G. (2006). Compacten en verrijken. *Didaktief*. 7 (sept). 14-15.
- Scholen voor hoogbegaafden? (n.d.). Gevonden op 19 maart 2011, op <http://www.ond.vlaanderen.be/infolijn/fag/hoogbegaafdheid/>
- Smet, P. (2009a). Gevonden op 8 oktober 2010, op <http://www.eduratio.be/>
- Smet, P. (2009b). Gevonden op 26 maart 2011, op <http://www.ond.vlaanderen.be/nieuws/2009/1028-gelijke-onderwijskansen.htm>
- Termeer, P. (2009). Verrijkingsonderwijs. In E. van Gerven (Ed.), *Handboek hoogbegaafdheid*. Assen: Van Gorcum.
- Welling, F. I. (2011). Leonardoscholen. In F. I. Welling (Ed.), *Slim zijn, facetten van hoogbegaafdheid*. Purmerend: Stichting Koepel Hoogbegaafdheid.
- Ziegler, A. & Heller, K. A. (2000). Conceptions of Giftedness from a Meta-Theoretical Perspective. In: Heller, K. A., Mönks, F. J., Sternberg, R. J. & Subotnik, R. F. (red.), *International Handbook of Giftedness and Talent*. Oxford: Elsevier Science Ltd.